

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
БАКАЛАВР

на тему: «Поселення скіфського часу в окрузі Більського городища»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «Історія та археологія»
Пономаренко Михайло Вікторович

Керівник: к.і.н., доц.
Шрамко Ірина Борисівна

Рецензент: к.і.н.,
Задніков Станіслав Анатолійович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Історія формування джерельної бази.....	8
Розділ 2. Загальна характеристика поселень	13
2.1 Топографічні умови розташування.....	21
2.2 Стратиграфія відкладень та археологічні об'єкти.....	27
Розділ 3. Риси матеріальної культури.....	56
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	98
ДОДАТКИ.....	105

ВСТУП

Більське городище – найбільш досліджене поселення початку раннього залізного віку на території українського лісостепу. Воно не тільки значно більше за площею від інших відомих, але й за виразністю археологічного матеріалу, отриманого під час багаторічних розкопок та розвідок. Найбільш вивченими вважаються два його основних укріплення – Західне та Східне, а також окремі поселення (Лісовий Кут та Царина Могила), розташовані в межах Великого укріплення. Найближча округа городища досліджена значно менше, але є важливим джерелом наукової інформації про рівень розвитку більського «мегаполісу», особливість його формування та розуміння місця та ролі окремих не захищених укріпленнями поселень в загальній системі Більського археологічного комплексу.

Актуальність даної теми полягає в тому, що це перша збірка, яка узагальнює матеріали про найближчу округу Більського городища, отримані протягом багатьох років: від початку минулого століття (з моменту виявлення пам'яток) до новітніх досліджень, що ведуться з використанням сучасних технологій. У дипломній роботі, на основі наукових звітів дослідників та наукових праць (статті, монографії), надана повна інформація про розвідувальні роботи (візуальний огляд поверхні поселення) і археологічні розкопки (шурфи, або масштабні обстеження).

Об'єкт дослідження – неукріплені поселення в найближчій окрузі Більського городища.

Предмет дослідження – місце неукріплених поселень округи в системі Більського археологічного комплексу: періоди їх утворення, розвитку та занепаду.

Хронологічні межі дослідження – кінець VIII – IV ст. до н. е. – скіфська доба, період появи, розквіту та занепаду низки поселень.

Територіальні рамки роботи – найближча округа Більського городища (близько 5 кілометрів від валів Великого укріплення) (рис. 1).

Джерельна база. Письмові джерела з обраної теми майже відсутні. Загальну інформацію про Більське городище, яке прийнято ототожнювати з містом Гелон знаходимо в працях відомого грецького історика Геродота. Основними джерелами залишаються археологічні. Переважна частина інформації про неукріплені поселення Більського городища знаходиться на сторінках наукових звітів дослідників та ще не введена до наукового обігу. Оскільки я є співробітником ІКЗ «Більськ», то мав змогу ознайомитися із електронними копіями деяких звітів та польових щоденників, які зберігаються в архіві заповідника. Оригінали звітної документації зберігаються в архівах кількох установ: Музею археології Каразінського університету (м. Харків), Центру охорони та досліджень пам'яток археології (м. Полтава), Історико-культурного заповідника «Більськ» (с-ще Котельва) та Інституту археології НАН України (м. Київ). Речовий комплекс зберігається в музейних колекціях Харкова, Полтави та Котельви. У процесі вивчення знахідок, я ознайомився із їх фото та рисунками, включив до ілюстрацій.

На поселення округи довго не звертали увагу, оскільки, починаючи з кінця XIX ст. в працях аматорів, краєзнавців та навіть вчених збиралась інформація переважно про Більське городище (Шафонський, Ляскоронський, Філарет, Бобринський, Фукс та інші). При цьому, кожне з його укріплень довго сприймалося як окреме городище, а не частини одного великого поселенського комплексу. На початку минулого століття огляд деяких поселень здійснив В. О. Городцов, який одним із перших надав інформацію про селище біля села Саранчівка. Найбільший внесок у вивчення Більського городища безперечно зробив український вчений Б. А. Шрамко, який багато років проводив комплексне дослідження пам'ятки, здійснив масштабні розкопки городища та його некрополів. Саме він, завдяки своїй активній діяльності зміг започаткувати та розвинути археологічні дослідження даної пам'ятки. Борис Андрійович популяризував та зробив відомим Більське городище не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Його робота «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)» (1987 р.) надає повне і чітке уявлення про утворення перших поселень

на цій території, а стаття «Перелік пам'яток території та найближчих околиць Більського городища» (1994 р.) вже має безпосередні паралелі з обраною темою дипломної роботи. Звичайно на той час ще були не відомі всі поселення, описані мною нижче, а деякі з пам'яток трактувалися не правильно, в силу браку наукової інформації та малої кількості досліджень, але ця книга все рівно стала невід'ємним помічником при написанні дипломної роботи.

Ще один дослідник без праць якого не вдалося б написати мою роботу – це П. Я. Гавриш. Історик, археолог та краєзнавець народився в селі Більськ, а тому сама доля йому веліла стати дослідником Більського городища. Петро Якимович очолював Полтавську Лівобережну скіфську археологічну експедицію Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. Саме в складі цієї експедиції науковець провів значну кількість робіт різного характеру – розвідки, шурфування, масштабні розкопки. Петро Якимович та члени його експедиції особисто виявили кілька важливих та цікавих поселень, деякі з них я описав у своїй роботі. При написанні диплому я вивчив польові щоденники та наукові звіти Петра Гавриша. Цікавою для прочитання буде його книга «Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи». В цій роботі є окремий розділ саме про поселення ближньої округи, в дослідженнях яких він брав безпосередню участь, що стало мені в нагоді при написанні своєї роботи. Багато учнів Петра Якимовича, які водночас були членами його експедицій, писали власні звіти про певні дослідження. Деякі з них я також використовував.

Не менш важливий вклад в розвиток досліджень Більського городища зробили подружжя полтавських науковців О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова. Вони разом із С. П. Степановичем у складі експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології провели ряд охоронних та наглядових робіт, під час яких виявляли сліди поселень, курганних могильників та інших пам'яток, які свідчили про життєдіяльність прадавніх народів. Результати своїх робіт дослідники публікували в наукових звітах та статтях, які я використав для написання диплому.

І. Б. Шрамко та С. А. Задніков є одними із найдосвідченіших дослідників Більського городища. Очолюючи Скіфську археологічну експедицію ХНУ, вони багато років присвятили вивченню пам'ятки та її округи. Результати своїх робіт археологи публікували в численних наукових звітах та статтях, де наводили вичерпну інформацію про проведені дослідження. В роботах Ірини Борисівни та Станіслава Анатолійовича будь який науковець знайде для себе всі дані, які можуть його цікавити про певні дослідження. Саме тому я опрацював їх роботи для написання диплому.

Великий внесок у розвиток досліджень Більського городища та пам'яток у його окрузі зробили співробітники та учасники археологічної експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ». За відносно недовгий час існування установи, працівникам вдалося провести вражаючих масштабів роботи. Перший директор ІКЗ – В. В. Приймак певний час очолював експедицію, тому його наукові звіти були важливими для опрацювання. Пізніше про археологічні дослідження під своїм керівництвом писали О. М. Шапорда та А. О. Семененко у своїх наукових звітах. Багато важливої та корисної інформації вдалося знайти у статтях та наукових працях І. І. Короста, О. В. Короті, А. І. Штанька та М. І. Овчаренка. Всі ці роботи були детально вивчені та проаналізовані.

Загалом до джерельної бази увійшли велика кількість наукових звітів про проведення археологічних досліджень, топографічні та археологічні матеріали, фотографії місцевості, загальних виглядів пам'яток, наукових процесів та результатів досліджень, аерофотознімки, ортофотоплани поселень, результати тахеометричної зйомки та фото із застосуванням сучасних геодезичних приладів.

Мета роботи: на підставі аналізу джерел та наукової літератури надати комплексну характеристику системі неукріплених поселень, що існувала за скіфських часів у найближчій окрузі Більського городища.

Для цього визначено такі завдання: 1. Скласти каталог поселень в окрузі Більського городища; 2. Картографувати відомі археологічні пам'ятки; 3.

Виділити головні етапи формування джерельної бази для вивчення теми та висвітлення історіографії проблеми; 4. Визначити особливості топографії поселень та стратиграфії їх культурних відкладень, відкритих об'єктів; 5. Здійснити порівняльний аналіз між поселеннями на заході від Більського городища – на берегах річки Суха Грунь, та на сході – на берегах річки Ворскла; 6. Провести паралелі між ними та адміністративними центрами, до яких вони ближче розташовані (Західне та Східне укріплення відповідно); 7. За можливості встановити певну закономірність у їх розвитку (розташування, тривалість існування, причини занепаду та інше).

Методи дослідження включають вивчення наукової літератури, аналіз археологічного матеріалу, обробку топографічних даних та фотографій. Найбільш важливим є особиста участь у дослідженні деяких поселень – збір підйомного матеріалу, масштабні розкопки та шурфування поверхні. При роботі з речовим матеріалом застосовувались суто археологічні методи – типологічний та стратиграфічний, а також інші методи досліджень. Для аналізу загальних характеристик поселень залучені результати сучасних геодезичних та природничих (геофізика, ґрунтознавство та інші) методів.

Наукова новизна дипломної роботи полягає в тому, що до джерельного аналізу включені новітні дані останніх років, а також результати обстеження деяких поселень, на яких я був присутній особисто.

Апробація деяких основних моментів роботи проведена на XL Міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених «Краєзнавчі студії у вимірах сучасності, ретроспективі і перспективі» у 2022 році; на 41-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодні (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства» у 2023 році; а також кілька разів брав участь і був доповідачем на засіданнях археологічного гуртка історичного факультету.

Розділ 1. Історія формування джерельної бази

Джерельна база для вивчення поселенської округи Більського городища формувалася поступово. На відміну від городища, що мало візуальні ознаки (високі земляні насипи, глибокі рови) неукріплені поселення складно було зафіксувати на денній поверхні, встановити їх межі та ідентифікувати як місця тривалого проживання населення. До того ж вся територія городища та його округи щорічно розорювалася, значна частина була зайнята посівами, що ускладнювало розуміння масштабів цього явища. Тому перші згадки про городище у контексті округи були лише описового характеру, а знахідки з прилеглих територій поповнювали колекцію випадкових. Як же накопичувалася інформація про неукріплені поселення у найближчій округі Більського городища. Умовно дослідження Більського городища та його округи можна поділити на кілька етапів.

Перший етап – формування загальних ознак Більського городища та його археологічного комплексу, умовно можна окреслити до середини ХХ ст. Багато науковців, істориків, етнографів, краєзнавців приїздили до Більського городища, аби із своєї професійної сторони зуміти його дослідити. Так, ще у ХVІІ ст. Г. Л. де Боплан уклав мапу України, де було чітко позначене розташування давнього городища поблизу села Більськ⁸. Ці роботи і відкривають перший етап досліджень Більського городища – до початку ХХ ст.

Пізніше вчений-етнограф О. Ф. Шафонський під час своїх досліджень зробив деякі заміри фортифікацій, виявив вістря стріл та списів на території Західного укріплення. Вченому так і не вдалося з'ясувати хто і коли збудував систему валів і як говорив сам автор у своїй праці: «все покрито темрявою давнини». Шафонський розглядав вали Більського городища як єдиний комплекс оборонних споруд⁸.

---

⁸ Боплан Г. Л. Опис України. К., 1990. С. 254.

⁸ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851. С. 697.

Варто згадати і про історика Архієпископа Філарета, відомого також під ім'ям Д. Г. Гумілевський, який у своїй роботі 1857-го року згадує Східне та Західне укріплення Більського городища, але на відміну від Шафонського розглядає їх окремо і не поєднує їхні оборонні вали в одну велику систему⁸.

На початку ХХ ст. В. Г. Ляскоронський публікує схематичні плани Більського городища, але без врахування Куземинського укріплення, яке науковцеві відоме не було. У своїй роботі вчений описує вали Великого укріплення Більського городища, але помилково вважає їх частиною Змієвих валів⁸.

Безумовно, праці вищезгаданих науковців принесли вагомий внесок у розвиток досліджень Більського городища, але жодна з робіт не дає чіткої інформації, а висвітлює лише припущення авторів, які, принаймні, з археологічної точки зору обґрунтовані не були. Більш менш конкретну та чітку інформацію ми можемо знайти у працях В. О. Городцова. Науковець першим здійснив археологічні розкопки Більського городища, а саме досліджував поселення Східного укріплення, зольники Великого та Західного укріплень та майдани і курганні групи на Скороборі. Проводив свої роботи Городцов і в окрузі Більського городища. Під час польового сезону 1906 року археолог провів дослідження трьох зольників поблизу села Довжик. Цікаво, що Городцов у своєму звіті проводить паралелі схожості даних зольників з тими, що розташовані на Більському городищі, тобто відносить їх до одного часового періоду, а знахідки, виявлені під час досліджень поблизу Довжика, які мають багато схожих рис із артефактами із городища, тільки підтверджують цю теорію. Під час досліджень вищезгаданих зольників В. О. Городцов закладав траншеї довжиною 18 аршин (близько 12,8 м), ніби перерізаючи насип. Всього площа досліджених територій складала 81 м². Археологічний матеріал був представлений фрагментами глиняних ліпних горщиків, чашок, горняток, грецький посуд у вигляді амфор та кістки тварин. Як зазначав сам автор

---

⁸ Гумилевский Д. Г. (Филарет) Историко-стратигическое описание Харьковской епархии. М., 1996. С. 604.

⁸ Ляскоронський В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области днепровского левобережья. Москва, 1911.

«зольники виявились не багатими, але, тим не менш, цілком характерними». Городцов визнає важливість дослідження цих пам'яток незалежно від укріплень та поселень, особливо коли вони розташовані цілою групою у відкритому полі⁸. Під час польового сезону 1906 року В. О. Городцову вдалося провести розкопки на попелищі № 11 в урочищі Саранчове поле на лівому березі річки Суха Грунь, майже навпроти Західного укріплення Більського городища. Було досліджено одну траншею площею 8 м².

Другий етап досліджень Більського городища можна умовно окреслити серединою ХХ – початком ХХІ ст. Саме в цей період, починаючи з 1954-го року на пам'ятці працювала археологічна експедиція Харківського університету на чолі з Б. А. Шрамком. За багаторічну працю на городищі у вченого назбиралося безліч статей, монографій, звітів, щоденників тощо з результатами проведених робіт. Експедиція Б. А. Шрамка досліджувала і Східне, і Західне, й Велике укріплення, працювали як розвідувальні загони, так і археологічні групи. Важливим є те, що під час розвідок в окрузі Більського городища вдавалося виявляти нові пам'ятки. Звичайно, з удосконаленням технологій, стало зрозуміло, що частина інформації про описані поселення не відповідає дійсності, але це не применшує важливість даної роботи. У 1994 році, як результат проведених досліджень було опубліковано «Перелік пам'яток території найближчих околиць Більського городища».

Від 1984-го року дослідженням Великого укріплення Більського городища почав займатися П. Я. Гавриш, очолюючи археологічну експедицію Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Під час польових сезонів 1986 – 1987 та 2003 – 2005 років вивчав округу Більського городища. Саме 1987 року експедиція проводила розкопки на поселенні поблизу села Саранчівка, де вдалося дослідити 503 м² території пам'ятки. Цього ж року під час розвідувальних робіт в урочищі Геюсів Яр члени експедиції виявили однойменне поселення (поблизу села Куземин), де

---

⁸ Городцов В. О. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. Москва, 1911. С. 52-54

1996 року були проведені археологічні розкопки. Тоді було розкрито 125 м² культурного шару⁸. Також науковець проводив археологічні розвідки в окрузі Більського городища з метою виявлення та фіксування поселень скіфського часу. Впродовж польових сезонів 1986 – 1987, 1995 – 1996 та 2003 – 2005 років П. Я. Гавриш зумів обстежити обидва береги річки Суха Грунь на території від села Лазьки до її злиття з річкою Грунь поблизу села Шилівка. Ще вдалося оглянути береги саме річки Грунь від села Грунь до села Шилівка. Тобто, за ці роки археолог обстежив фактично всю територію, що прилягає до Більського городища із західної сторони і як результат вдалося виявити близько двох десятків поселень скіфського часу, які раніше відомі не були. До таких відноситься селище в урочищі Холодовщина (неподалік села Саранчівка) площею близько 22 га і з матеріалом, що датується VII – IV ст. до н. е.; поселення Саранчівка (за 1 км на захід від вищеописаної пам'ятки, на правому боці Зайцевого яру) площа якого становить приблизно 15 га, датування – VII – VI ст. до н. е.⁸

Із 1987-го року експедицію Харківського університету очолила І. Б. Шрамко. В основному свої дослідження Ірина Борисівна проводила на Західному укріпленні Більського городища, менше – на Східному, та не оминула увагою й округу Гелону. Аналіз і результати розкопок за 1998 – 2004 років були опубліковані у праці «Більське городище та його округа». І. Б. Шрамко зазначає: «перші поселення, що згодом перетворилися на величезне місто Гелон, починають з'являтися, очевидно, в середині – третій чверті VIII ст. до н. е. на західній частині великого плато, на правому високому березі Сухої Груні»⁸. Це означає, що частина поселень існували на цих територіях раніше ніж з'явилися вали Західного і тим більше Великого укріплень. Очевидно, тоді розселення людей відбувалося без прив'язки до фортифікацій і тому після їх зведення частина селищ залишилися за межами городища і відповідно стали округою.

---

⁸ Гавриш П. Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. // Полтава: АСМІ, 2016. С. 148-149.

⁸ Гавриш П. Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. // Полтава: АСМІ, 2016. С. 154-162

⁸ Шрамко І. Б. Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень) // Національна академія наук України Інститут Археології Фундація ім. О. Ольжич. Шлях. Київ., 2006. С. 42.

На початку ХХІ ст. дослідження Більського городища набувають нового рівня. Це обумовлено кількома факторами. Перш за все – технологічний прогрес і розвиток методик та методів досліджень. Та другим, не менш важливим, чинником є створення Історико-культурного заповідника «Більськ» із постійно діючою експедицією. На базі ІКЗ науковці мали змогу стаціонарно проводити свої дослідження, отримали доступ до бібліотеки та архіву.

У співпраці з ІКЗ проводили свої дослідження багато науковців з різних міст України. На городищі та в його окрузі працювали експедиції з Київського інституту археології, Харківського національного університету, Полтавського педагогічного інституту, також науковці з Охтирки та Сум. Дослідженнями Гелону займалася спільна українсько-німецька експедиція, під керівництвом Р. Ролле.

Отже, опрацювання джерельної бази є одним із найважливіших етапів перед будь-яким дослідженням. Оpubліковані ще з ХVІІ ст. дані є невід’ємними складовими для загального розуміння історії досліджень пам’ятки. Звісно, з появою в археології новітніх технологій заперечили деякі із тверджень науковців минулого, але це не робить менш важливим їх вклад в розвиток та популяризацію науки, і тим паче, не відмінняє його. Якщо говорити саме за округу Більського городища, то джерельна база не така велика, і багато питань так і залишаються відкритими. Відповіді на них вдасться знайти тільки при планомірному і системному вивченню кожної окремо взятої пам’ятки.

Розділ 2. Загальна характеристика поселень

Одним із завдань моєї дипломної роботи є здійснення порівняльного аналізу між поселеннями на заході від Більського городища – на берегах річки Суха Грунь, та на сході – на берегах річки Ворскла. В даному розділі я наведу загальну характеристику обраних поселень спочатку із західної округи Гелону, а потім зі східної, пам'ятки описані в порядку хронології їх виявлення.

Поселення **Мамрої I** знаходиться між селами Лазьки, Батьки та Більськ в однойменному урочищі. Знаходиться пам'ятка на берегах струмка Мамрай (рис. 2 – 3). Судячи з відсутності цього і подібних гідронімів у відповідному словнику, назва урочища походить від топоніму Мамрої, який носив хутір XIX – XX ст.⁸.

Поселення раннього залізного віку та черняхівської культури на цій території відоме з 1965 року за даними розвідок В. П. Андрієнка, який працював у складі експедиції Б. А. Шрамка, а також О. Б. Супруненка і А. Л. Щербаня⁸. Останній разом із В. В. Шерстюком оглядали пам'ятку (тоді під назвою Круглик) у складі розвід групи експедиції П. Я. Гавриша. Також на поселенні неодноразово проводили роботи учасники експедиції ІКЗ «Більськ»⁸.

Поселення **Лазьківські ставки I** примикає до оборонної лінії Більського городища із західної сторони (рис. 4 – 5). Точної інформації про те, хто ж відкрив дане поселення немає, але за деякими матеріалами можна стверджувати, що це зробили розвідувальні зағони археологічної експедиції ХДУ ім. О. Горького під керівництвом Б. А. Шрамка у 70-ті роки XX ст. Наприклад Ю. М. Бойко (учень Б. А. Шрамка і учасник розвід зағонів) в одній із своїх статей веде мову про це поселення⁸.

⁸ Словник гідронімів України. Наукова думка – 1979. С. 782.

⁸ Андрієнко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской облатах в 1965 г. // НА ІА НАНУ. Спр. 1965/71.

⁸ Коротя О. В., Кравченко О. В., Овчаренко М. І., Осадчий С. М., Приймак В. В., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В., Штанько А. І. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища 2013 // ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2014.

⁸ Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. // Археологічні дослідження Більського городища - 2016, ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2017. С. 180.

Точно відомо, що у 1995 році пам'ятка обстежувалася експедицією Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка на чолі з П. Я. Гавришем. Під час цих робіт було виявлено два поселення скіфської доби⁸.

Згідно з результатами досліджень 2018 року можна стверджувати, що особливістю даної пам'ятки слід вважати вільну забудову, неглибокі, навіть не заглиблені у материковий ґрунт, житлові та господарські об'єкти, розташовані на значній відстані один від одного⁸.

Поблизу Західного укріплення знаходиться поселення **Перемірки I** (рис 6 – 7). Б. А. Шрамко та учасники Українсько-Німецької експедиції об'єктів археології на даній ділянці не відмічали. Проте в звіті 1983 року про роботу Ворсклинського загону скіфо-славянської археологічної експедиції Харківського державного університету зазначено про збір підйомного матеріалу та виявлення поселення під назвою «Западное 1» площею 200 на 500 м на високому мисі правого берега річки Суха Грунь за 200 м на захід від Західного укріплення Більського городища. Після аналізу знайдених фрагментів гончарних виробів, керівник розвід загону Ю. М. Бойко в звіті датує виникнення поселення одночасно чи трішки пізніше з датою створення Західного укріплення, підкреслюючи його особливість – відсутність зольників⁸.

У 1994 році науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації С. П. Степанович виявив сліди поселення скіфського часу в Перемірках, локалізованих дослідником на північ та південь від траншеї, що стала об'єктом наглядних робіт 2015 року. Також в поточному році ЦОДПА проводили обстеження та картографування археологічних пам'яток території і найближчої округи Більського городища з метою укладання детальної археологічної карти

---

⁸ Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження на території Більського городища в межах Полтавської та Сумської областей за 1995 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1995/18.

⁸ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки I. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2019. С. 78-88.

⁸ Бойко Ю. М. Звіт про роботу Ворсклинського загону скіфо-славянської археологічної експедиції Харківського державного університету в 1983 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 1983/123.

майбутнього Більського заповідника. І. М. Кулатова зареєструвала це поселення в переліку під назвою «Перещепине № 19»⁸.

Згідно з результатами досліджень 2015 року в урочищі Перемірки існувало невелике неукріплене архаїчне поселення кінця VIII – початку VII ст. до н. е., яке межувало з курганним некрополем цього ж періоду. Скоріше за все на час побудови укріплень городища (VI ст. до н. е.) селище вже не існувало, проте наявність курганного могильника змусило будівельників дещо змістити вали від схилу з вигідним масивом мису⁸.

Поселення **Саранчівка** (рис. 8 – 9) виявлене у 1986 році учасниками Полтавської Лівобережної скіфської експедиції Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка під керівництвом П. Я. Гавриша. На той момент територія пам'ятки розорювалася та була засіяна багаторічними травами, але при розвідувальному огляді вдалося виявити кілька фрагментів ліпного посуду місцевого виробництва. На поверхні поселення учасниками експедиції зафіксовано невеликі пагорби висотою 0,2 – 0,3 м та діаметром до 70 м. Ймовірно це були зольні насипи⁸.

Поселення **Геюсів Яр**, розташоване на північ від Саранчівки, в однойменному урочищі (рис. 10 – 11), виявлене у 1987 році при розвідках Полтавської Лівобережної скіфської експедиції Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка під керівництвом П. Я. Гавриша. Під час поверхневого огляду вдалося зібрати велику кількість знахідок скіфського часу. Також дослідники змогли виявити 5 зольників висотою 15 – 45 см і діаметром 25 – 40 м. Зазначено, що насиченість культурного шару дуже висока, за

---

⁸ Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава, 1996. С. 121-137.

⁸ Корост І. І., Шапорда О. М. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську // Старожитності Лівобережного Подріпров'я – 2016. Київ, 2016. С. 92.

⁸ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125.

недовгий час вдалося зібрати велику кількість предметів матеріальної культури відповідного періоду⁸.

Поселення **Лазьки I** розташоване на схід від однойменного села (рис. 12 – 13). Відомо, що у 1994 році О. Б. Супруненко виявив курганний могильник скіфського часу у складі п'яти насипів, який впритул прилягає до поселення з західного боку, пізніше пам'ятка обстежувалась А. В. Гейком. Однак, у звітній документації ніяких даних про це науковцями не наведено.

Вперше могильник біля села Лазьки згадується в науковій концепції державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» під номером 54⁸.

Поселення й розташований поряд курганний некрополь скіфського періоду вказуються у звітній документації 1999 року експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури. За даними науковців селище виявив Г. О. Сидоренко. В поточному році, під час проведення розвідувальних робіт археологам вдалося помітити на території поселення 2 зольника-попелища висотою 0,3 – 0,4 м та діаметром 15 і 20 м відповідно. На поверхні насипів зібрано матеріали культури скіфського часу.

Поселення **Холодівщина I** (рис. 14 – 15) належить до великого поселенського комплексу Більського городища доби раннього залізного віку. Відкрите навесні 2001 року А. В. Гейком та Р. М. Рейдою. У звітній документації та першій публікації й отримало свою назву⁸.

Поселення **Холодівщина II** знаходиться в однойменному урочищі (рис. 16 – 17). Виявлене Охоронною експедицією ЦОДПА восени 2001 року, тоді ж були проведені перші дослідження пам'ятки⁸.

⁸ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125.

⁸ Супруненко О. Б. Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. Археологія. Полтава, 1996. С. 44.

⁸ Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // Науковий архів ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327.

⁸ Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // Науковий архів ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327.

Поселення **Скоробір I** розташоване на південний захід від відомого майдану «Скоробір» (рис. 18 – 19), який вірогідно, утворився внаслідок діяльності селітроварників у XVII ст.

Весною 2016 року співробітники ІКЗ «Більськ» у складі: О. М. Шапорди, М. І. Овчаренка та А. І. Штанька відкрили дане поселення. Спочатку за допомогою новітніх інтерактивних програм з використанням супутникових знімків було відмічено плями на поверхні поля, потім при візуальному обстеженні території були зафіксовані зольники на яких зібрано кераміку скіфського часу⁸.

Також в поточний рік дослідник В. В. Шерстюк зафіксував дане поселення подібним методом, потім зібрав підйомний матеріал скіфського часу і дав назву поселення «Драни 1/2016»⁸.

Всі вищеописані поселення локалізовані на захід, частково південний захід від Більського городища. Далі мова йтиме про селища східної округи Гелону, відповідно, що знаходяться на берегах річки Ворскла.

Поселення в урочищі **Привороття** (рис. 20 – 21) вперше було археологічно обстежене у 2019 році експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ». Під час поверхневого огляду пам'ятки вдалося зібрати матеріал, що датувався ранньоскіфським часом. Цілком імовірно, що поселення в урочищі Привороття колись являлося частиною величезного селища (Царина-Сад), а внаслідок будівництва в другій чверті – середині VI ст. до н. е. оборонних споруд Великого укріплення Більського городища було штучно відділене. Виходячи з цього, а також з наявного ранньоскіфського археологічного матеріалу, зібраного експедицією заповідника, поселення Привороття можна датувати в межах кінця VII–VI ст. до н. е.⁸

---

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПШ. Київ-Котельва, 2017. С. 301-302.

⁸ Шерстюк В. В. Нові поселення Західної округи Більського городища. // Археологічні дослідження Більського городища 2016. ЦП України і УТОПШ. Київ-Котельва, 2017. С. 220-221.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зінківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.

Поселення **Барвінкова гора I** (рис. 22 – 23) відоме за даними результатів робіт 1966 року експедиції Б. А. Шрамка як шосте селище, його межі довгий час залишалися точно не визначеними. На схемах заповідної території та концепції заповідника це селище-передгороддя позначається під номером 9⁸.

Поселення, яке розташоване поряд з описаним – з внутрішньої сторони Великого укріплення Більського городища, очевидно, було частиною одного великого населеного пункту, оскільки їх розділяють лише рів та вал, тобто відстань менше 30 м. Але хронологічне співвідношення селищ між собою та їх обох із укріпленнями Великого городища і Східної фортеці поки що не з'ясоване. Самих лише матеріалів розвідок на ділянках поселення з напільної та внутрішньої сторін Великого городища для висновку про одночасність названих частин пам'ятки недостатньо. Час утворення і динаміку розвитку різних частин селища можна з'ясувати лише в процесі розкопок кожної із них широкою площею.

Згідно з архівними даними, відомо, що виявлення і перше обстеження пам'ятки **Котельва II** (рис. 24 – 25) здійснене у 1978 році О. Б. Супрунечком. Тоді в місці вибірки піску зафіксовано поховання бабинської культури⁸.

Потім, у 1992 році на цьому поселенні проводила археологічні розвідки експедиція Центру туризму та краєзнавства під керівництвом І. М. Гавриленка. Саме тоді поселення і отримало назву «Котельва II»⁸.

У 2017 році спільна експедиція ІКЗ «Більськ» та краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського провели огляд поселення. У ході робіт з'ясовано: центральна частина пам'ятки зруйнована в наслідок несанкціонованого видобутку піску. На пошкодженій кар'єром поверхні та на його схилах

---

⁸ Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1966 году. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. 1965/7.

⁸ Супрунечко О. Б. Бабинське поховання на північно-західній околиці Котельви. // Феномен Більського городища – 2020. ЦП НАН України, УТОПК. Київ-Котельва, 2021. С. 297–306.

⁸ Гавриленко І. Н. Отчет о разведке по р. Ворскле в 1992 г. // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради. Спр. 257. Арк. 2.

Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі. // Полтавський археологічний збірник 3, Полтавський літератор. Полтава, 1995.

простежувалися культурні нашарування потужністю близько 0,7 м. Вдалося зібрати велику кількість археологічного матеріалу скіфського часу⁸.

Поселення **Безодня II** (рис. 26) виявлене у 2016 році експедицією ІКЗ «Більськ». Не зважаючи на задернованість поверхні, археологам вдалося помітити шматки ліпного посуду у викидах землі з кротовин. Також на поверхні пам'ятки науковці зафіксували 3 округлих пагорби діаметром 15 та висотою 0,2 м, які, можливо, являються результатом багаторічного розорювання або зольними насипами⁸.

Пам'ятка **Безодня III** (рис. 27) вірогідно було виявлене експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології, але дана інформація у звітній документації не наводиться. У 2016 році експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» вперше провела археологічні дослідження території селища⁸.

Поселення **Цегельня** (рис. 28 – 29) виявлене поселення у 2016 році співробітниками Історико-культурного заповідника «Більськ» під час проведення археологічних розвідок на території Більського археологічного комплексу⁸.

Поселення **Пристань** (рис. 30 – 31) було виявлене у серпні 2017 року С. А. Задніковим при обстеженні заплави річки Ворскли. При візуальному огляді поверхні пам'ятки було зібрано уламки стінок ліпних горщиків скіфського часу⁸.

Поселення **Безодня IV** (рис. 32 – 33) розташовується впритул до зовнішньої сторони південно-східної ділянки оборонної лінії Великого укріплення Більського городища. Пам'ятку виявили у 2019 році співробітники

---

⁸ Шапорда О. М., Ткаченко О. М., Луговий Р. С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. ЦП України і УТОПК. Київ-Котельва, 2018. С. 188–203.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017.

⁸ Шрамко І. Б., Задніков, С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 2017.

Історико-культурного заповідника «Більськ». Експедиція ІКЗ провела поверхневий огляд поверхні пам'ятки, в результаті якої вдалося виявити предмети матеріальної культури відповідного часу.⁸

Східне поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища (рис. 34 – 35) було виявлене і вперше обстежене експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2019 році. Під час поверхневого огляду території пам'ятки в оголеннях задернованого шару, скосах ґрунтових доріг та вимиваннях землі виявлено фрагменти ліпного посуду епохи раннього залізного віку⁸.

Поселення **Старий Кар'єр** (рис. 36 – 37) виявлене у 2021 році експедицією ІКЗ «Більськ» під керівництвом А. О. Семененка. Тоді було здійснено поверхневий огляд території поселення, знято план місцевості, проведено шурфування. В результаті розвідок вдалося зібрати невелику кількість археологічного матеріалу скіфського часу⁸.

У січні 2022 року спеціалісти ЦОДПА здійснили огляд території поселення, під час якого археологічного матеріалу не виявили і зробили висновок, що поселення на цій території відсутнє, в результаті чого надали погодження на розробку землевпорядної документації, що передбачає функціонування на цій території кар'єру з видобутку піску, що в свою чергу руйнує пам'ятку.

Резюмуючи, можемо сказати, що поселення долини річки Суха Грунь та річки Ворскла мають ряд відмінностей. Перш за все – це хронологічні рамки заселення даних територій. Простежується, що більшість поселень розташованих на захід від Більського городища з'являються наприкінці VIII – початку VII ст. до н. е. Тобто, деякі території були заселені навіть раніше ніж утворилося Західне укріплення, інші – приблизно одночасно з ним. Тоді ж як більшість поселень долини річки Ворскла починають свою життєдіяльність у

---

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.

⁸ Семененко А. О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. // Науковий архів ІА НАНУ. 2021/б. н.

середньоскіфський час (VI ст. до н. е.), відповідно, синхронно з появою Східного укріплення. Друга важлива відмінність – це простежена на західній околиці городища так звана «культура зольників», яка зі східної сторони допоки зафіксована не була. Це частково пояснюється тим, що поселенці долини річки Суха Грунь були носіями нових культурних традицій, не пов'язаних із попередніми культурами Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

2.1 Топографічні умови розташування

В даному підрозділі моєї дипломної роботи будуть описані топографічні умови розташування кожного з поселень. Порядок переліку пам'яток зберігається як і в основному розділі.

Поселення **Мамрої I** розташоване між селами Лазьки, Батьки та Більськ, південніше могильника Скоробір і на південний схід від майдану Великий Скоробір. Розташоване на північному лівому березі обводненої балки, яка впадає в долину річки Суха Грунь зліва, в урочищі Мамрої. Поселення займає корінний берег балки від місця її розгалуження у бік села Батьки, у південному напрямку і у бік села Більськ у північному. Тягнеться від зазначеного розгалуження балок на захід, в бік майдану «Великий Скоробір»⁸ (рис. 38 – 41).

Поселення **Лазьківські ставки I** локалізується на мисові, утвореному правим берегом річки Суха Грунь та південним схилом Опішнянського яру, за 3 км на південь від Західного укріплення. За останніми даними розміри поселення становлять 23 га⁸ (рис. 42 – 45).

Пам'ятка **Перемірки I** займає невеликий майданчик і надсхилля плато правого корінного берега річки Суха Грунь. Ділянка обмежена зі сходу

---

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2017. С. 217-218.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 2016.

фортифікаційними спорудами Західного укріплення Більського городища, з півночі – пологим схилом підвищення в бік Більського струмка (річки Тарапунька). Південна та західна межі позначаються крутим спуском до Сухої Груні⁸ (рис. 46 – 49).

Поселення **Саранчівка** розташовується на великому мисоподібному близькому до прямокутного за формою виступі правого берега річки Суха Грунь, утвореного її балками-водозборами – Зайцевим ярмом зі сходу та невеликою Саранчівською балкою з заходу. Площа поселення становить 32,3 га, абсолютні показники висоти території, на якій знаходиться поселення різняться – 128 м на півдні та 150 м на півночі пам'ятки, а максимальна висота над рівнем долини річки Суха Грунь сягає 35 м⁸ (рис. 50 – 53).

Поселення **Геюсів Яр** знаходиться за 5 км на південний захід від центру села Куземин та за 1,5 км на схід від укріплень великого валу Більського городища в урочищі Геюсів яр і займає плато на лівому високому березі Геюсового яру, поблизу сільського ставка. Поряд знаходиться могильник, що складається із 5 курганних насипів і великого майдану. Поверхня поселення відносно рівна, має невеликий нахил в сторону яру. За розповсюдженням підйомного матеріалу встановлено приблизну площу пам'ятки яка становить 8 га⁸ (рис. 54 – 57).

Поселення **Лазьки I** розташовується на плато правого берега річки Суха Грунь біля південної ділянки оборонних споруд Великого укріплення, за 0,6 км на південний схід від південно-західного в'їзду до Більського городища, за 1,3 км на схід від центру села Лазьки та за 2,3 км на північний захід від західної околиці села Глинське. Територія пам'ятки переважно рівнинна, хоча й має незначний ухил в північно-східному напрямку в бік фортифікаційної лінії Більського городища. Умовно поселення можна розділити на дві частини.

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. 2015.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.

⁸ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125. С. 26-31.

Східна ділянка селища вкрита насадженнями дерев та густими чагарниками, а західна частина щорічно розорюється в ході сільськогосподарської діяльності. Абсолютна висота ділянки становить 167 м. Площа поселення – близько 4 га⁸ (рис. 58 – 61).

Поселення **Холодівщина I** локалізоване на мисоподібному краї вододільного плато річки Тарапунька (Більського струмка) та річки Суха Грунь, відмежована від загального масиву підвищення глибоким Зайцевим яром. Розташована в західній частині мису. Краї поселення підрізані ярами, по центру поселення на третину перетнуто новітнім вибалком, до якого примикає на збереженій від ерозії території давній вибалок, завглибшки 1,5 – 2,0 м. З північної та західної сторін пам'ятка оточена листяним лісом, в північно-східному напрямку від неї знаходиться поселення Холодівщина II (мова про яке ітиме нижче), на південь розміщена УКПГ. Відповідно до орієнтовних обмірів 2001 року приблизна площа пам'ятки становить 22 га. Майже вся поверхня розорюється, окрім залізненого надсхилля плато. У центральній частині виявлено 7 попелясто-глинистих скупчень діаметром від 10 x 12 до 15 x 25 м і висотою 0,2 – 0,4 м, які можна інтерпретувати як пошкоджені оранкою рештки житлово-господарських комплексів, а ще 2 у східній частині – як більш давні зольники⁸. У 2014 році було проведено фотофіксацію й уточнення меж поселення, зі зйомкою координат крайніх точок. За останніми даними площа поселення становить 24 га⁸ (рис. 62 – 65).

Пам'ятка **Холодівщина II** знаходиться поблизу північно-західного кута Великого укріплення, на мисоподібному схилі правого корінного берега Більського струмка (річки Тарапунька) – правої притоки річки Суха Грунь. Урочище безпосередньо врізається в лісові насадження, що оточують вал

⁸ Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (1 тис. до н. е. – 1 тис. н. е.) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. Центр пам'яткознавства НАН України УТОПК, ТОВ «Фірма «Техсервіс». Полтава, 2010.

⁸ Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001-2002рр.: зб. наук. ст. Київ, 2003. С. 25-28.

⁸ Коротя О. В., Кравченко О. В., Овчаренко М. І., Осадчий Є. М., Приймак В. В., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В., Штанько А. І. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища 2013 // ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2014.

Великого укріплення. Перетинається в широтному напрямку польовою дорогою до однієї зі свердловин та північно-західного кута Великого укріплення Більського городища⁸. Згідно з новітніми даними по уточненню координат крайніх точок поселення, визначена й орієнтовна площа – 5,6 га. Обидва поселення в урочищі Холодівщина знаходяться поряд із давнім в'їздом до Великого укріплення Більського городища, що надає цим пам'яткам ознак придорожніх селищ-передмість, господарських висілків мешканців поза межами фортеці⁸ (рис. 66 – 69).

Поселення **Скоробір I** розташоване за 1,0 км на південний захід від відомого майдану «Скоробір» та вищезгаданих поселень Мамрої I та II. Локалізується на краю крутого схилу струмка-притоки в межах плато лівого берега річки Суха Грунь. Висота над руслом струмка-притоки становить близько 30 м. Площа пам'ятки сягає 28 га. Центральна частина поселення частково розділена невеликим вибалком⁸ (рис. 70 – 73).

Поселення в урочищі **Привороття** розміщується на території вододільного плато річок Ворскла та Суха Грунь в безпосередній близькості до зовнішнього боку оборонних споруд Великого та Західного укріплень Більського городища, за 0,8 км на південний захід від західної околиці села Більськ. Пам'ятка локалізується на мисоподібному виступі правого берега річки Суха Грунь. З заходу обмежується обривистою береговою лінією річки, зі сходу – фортифікаційними спорудами Більського городища, з півдня – схилом в бік Холодівського яру, з півночі – безіменною балкою-в'ярком, яким проходить невелика ґрунтова дорога⁸ (рис. 74 – 77).

⁸ Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // Науковий архів ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327. С. 28.

⁸ Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // Науковий архів ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327. с. 28.

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2017. С. 220-221.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.

Поселення **Барвінкова гора I** розташовується біля сучасного в'їзду до Великого укріплення Більського городища на краю плато правого корінного берега річки Ворскла. Із заходу та півночі поселення впритул прилягає до оборонних споруд Великого та Східного укріплень Більського городища, з півдня та сходу обмежене схилами ярів басейну Ворскли. Площа пам'ятки становить близько 7,6 га, висота над рівнем заплави 70 – 80 м. Частина пам'ятки зруйнована кар'єром та узвозом дороги, пошкоджена ямами періоду Другої світової війни та гончарськими «дудками»⁸ (рис. 78 – 81).

Поселення **Котельва II** розташоване за 0,8 км на захід від північно-західної околиці селища Котельва, вздовж краю першої надзаплавної тераси лівого берега річки Ворскла. На північ та захід від поселення знаходиться заплава річки Ворскли, на південь – рілля, на сході пам'ятка примикає до споруд фермерського господарства. За новітніми даними площа пам'ятки становить 0,7 га, частина пам'ятки зруйнована піщаним кар'єром (рис. 82 – 83).

Пам'ятка **Безодня II** знаходиться на мису правого корінного берега річки Ворскла, за 1,2 км на північний схід від південного в'їзду до Великого укріплення Більського городища та за 0,2 км на схід від оборонних споруд. Територія відносно рівнинна, має ухил в північному – північно-східному напрямку. На даний момент територія поселення задернована, деінде проростають кущі та невеликі дерева. Абсолютна висота ділянки, де розміщене селище становить 160 м, висота над заплавою річки Ворскла близько 60 м. Площа пам'ятки сягає близько 1,6 га⁸ (рис. 84 – 86).

Поселення **Безодня III** розташовується на мисоподібному пониженні плато правого корінного берега річки Ворскли, за 0,35 км на схід від оборонних

---

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 2016.

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017.

споруд Великого укріплення Більського городища, за 2,2 км на південь від Східної фортеці⁸ (рис. 87 – 90).

Поселення **Цегельня** розташоване на краю мисоподібного виступу плато правого корінного берега річки Ворскли. Із заходу пам'ятка майже впритул наближена до оборонних споруд Східного укріплення Більського городища. З півночі, півдня та сходу обмежується схилами до заплави річки Ворскла. Поверхня задернована та поросла чагарниками і деревами. За останніми даними площа пам'ятки становить близько 1,25 га⁸ (рис. 91 – 93).

Поселення **Пристань** розміщується за 0,6 км на південний схід від дороги обласного значення «Котельва-Більськ», за 0,63 км на схід від оборонної лінії Східного укріплення Більського городища, неподалік південної околиці Більська, за 0,27 км на захід від стариці річки Ворскла⁸ (рис. 94 – 97).

Поселення **Безодня IV** розташовується на мисоподібному виступі правого корінного берега річки Ворскли, за 5,6 км на південний схід від центру села Більськ та за 3,2 км на північ від центру села Глинське. Із заходу наближається впритул до зовнішньої сторони південно-східної ділянки оборонної лінії Великого укріплення Більського городища⁸ (рис. 98 – 101).

Східне поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища локалізується на незначному виступі мису правого корінного берега річки Ворскла. Північно-західна частина пам'ятки впритул прилягає до зовнішньої сторони південно-східної ділянки оборонної лінії Східного укріплення, а саме – до третього південного виступу фортеці⁸ (рис. 102 – 105).

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зінківського районів Полтавської області) у 2016 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 2016.

⁸ Задніков С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. Археологічні дослідження Більського городища 2017. ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2018. С. 174.

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 164.

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 170.

Поселення **Старий Кар'єр** розташовується на невеликому мисоподібному близькому до трикутної форми виступі першої надзаплавної (борової) тераси лівого берега річки Ворскла. Територія селища повністю задернована та вкрита листяним і сосновим лісами, частково чагарниками. Центральна частина пам'ятки зруйнована кар'єром. За попередніми даними площа сягає близько 3,5 га. Межі поселення співпадають з межами мисоподібного виступу, на якому воно розміщене. Абсолютна висота ділянки становить 119 м⁸ (рис. 106 – 107).

Отже, проаналізувавши місця локалізації обраних мною поселень, можна виділити спільні характерні ознаки топографічного розташування пам'яток. В більшості випадків селища розміщуються на високих берегах річок Суха Грунь та Ворскла, на своєрідних мисах, які утворені поворотами русла. Рідше – займають надсхиліві та підсхиліві ділянки невеликих мисів над зволженими вибалками, краї відрогів біля неглибоких балок на вододільних пасмах. Це легко пояснюється тим, що місцеві жителі даних поселень були носіями «землеробно-скотарської» культури, яким конче необхідно було мати поблизу посівні площі та території для випасання худоби, а місця навколо річок та невеликих водойм ідеально для цього підходять.

2.2 Стратиграфія відкладень та археологічні об'єкти

В даному підрозділі моєї дипломної роботи я згадую про останні з проведених археологічних досліджень окремо на кожному поселенні. Описую дані про стратиграфію ґрунтів кожної пам'ятки – потужності культурного шару, наявність археологічних об'єктів та глибину залягання материкової глини.

---

⁸ Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2023. С. 42.

Восени 2017 року експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» провела поверхневий огляд поселення **Мамрої I**. Обстеження пам'ятки супроводжувалося збором підйомного матеріалу, з метою визначення приблизних меж поселення. Тоді вдалося зафіксувати, що знахідки трапляються на території площею близько 13 га. Археологічні дослідження на поселенні не проводилися⁸.

Спираючись на дані результатів проведених робіт експедиції Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка на чолі з П. Я. Гавришем за 1995 рік, про обстеження поселення **Лазьківські ставки I**, можемо датувати дану пам'ятку VII – V ст. до н. е. Під час обстеження мисоподібного виступу плато правого берега річки Суха Грунь було виявлено артефакти, які підтверджують цей факт⁸.

У 2016 році експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом О. М. Шапорди провела розвідки на даній пам'ятці. Науковці обстежили 2 частини поселення, які раніше вважалися двома різними селищами доби раннього залізного віку. Під час проведення цих робіт на території північної частини, площа якої сягає близько 12 га, виявлено 2 зольники, знайдено непересічний матеріал ранньоскіфського періоду, що датується VII – VI ст. до н. е. На території південної частини, площа якої орієнтовно становить 4 га, дослідники виявили 1 зольник та зібрали фрагменти глиняного посуду, що датуються VI ст. до н. е.⁸ Між двома частинами поселення також було виявлено артефакти скіфського часу. Однак, вони зустрічалися рідко.

З цього можна зробити висновок, що обидві частини є одним доволі великим селищем, яке існувало до середини VI ст. до н. е. Приблизно в цей час будувалися вали Великого укріплення. На цей момент життя на даній ділянці, яка з усіх сторін була обмежена як природними рубежами, а тепер іще й

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2020. С. 156-157.

⁸ Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження на території Більського городища в межах Полтавської та Сумської областей за 1995 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1995/18.

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 2016.

новозбудованим рукотворним кордоном, припиняється. Відмежування вказує на те, що територія за лінією оборонних споруд мала особливе, сакральне значення, про що свідчить наявність тут культових зольних насипів⁸.

У 2017 році спільна експедиція ІКЗ «Більськ» та студентів археологічного гуртка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, під керівництвом І. Б. Шрамко заклали на поселенні розкоп розмірами 10 на 3 м, орієнтований по лінії північ – південь. Дослідження проводилися на одному із зольників (рис. 108 – 109).

Під час робіт виявлено фрагменти кераміки місцевого виробництва. Стратиграфія відкладень наступна: 0–0,3 м – рілля; у квадратах 11-19/И на глибині від 0,3 до 0,6–0,7 м залягав шар зольника потужністю 0,2–0,7 м. У квадратах 13/14-19/Л-И під сірою золою на глибині 0,4–0,5 м залягав шар жовтого попелу потужністю 0,05–0,2 м. Він перекривав шар сірого попелу з тонкими прошарками білого попелу та вугілля товщиною 0,1–0,2 м. На глибині 0,6–0,65 м фіксувався похований ґрунт. У квадратах 14-18/К-Л давній чорнозем був зрізаний на глибину 0,1–0,15 м, до позначки 0,78–0,8 м. Нахил поверхні поступово збільшувався до країв господарської ями, можливо льоху. Матеріальні залишки фіксувалися лише у верхній частині похованого ґрунту, який поступово змінювався материковим суглинком.

На глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні, у квадратах 15-18/Л-К науковцям вдалося зафіксувати об'єкт № 1. У перетині яма мала форму прямокутника із заокругленими краями та вертикальними стінками і мала розміри 1,4 x 1,7 м. З південної сторони, на глибині 1,2 м зафіксована сходинка висотою 0,2 м та шириною 0,14–0,32 м. Глибина об'єкту від рівня сучасної денної поверхні становить 1,45 м (рис. 110).

Знахідки з розкопу є доволі архаїчними і датуються 2-ою половиною VII ст. до н. е. Культурний шар має потужність близько 0,4–0,5 м⁸.

---

⁸Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 218-220.

У 2018 році скіфська експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна продовжили дослідження пам'ятки Лазьківські ставки I. У північній частині зольника було закладено розкоп № 1, орієнтований по лінії північ – південь, загальною площею 250 м² (рис. 111 – 112). Під час досліджень науковцям вдалося дослідити як частину зольника, так і територію поза його межами, що дозволило простежити різницю стратиграфічних відкладень. У квадратах 29-32/Н-Р було виявлене житлове приміщення на рівні давньої денної поверхні⁸.

Перші археологічні дослідження на поселенні **Перемірки I** проводилися у 1999 році Більським загоном Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка. Тоді було обстежено курган № 1 Більського курганного могильника скіфського часу. Знахідки, виявлені під час досліджень датуються VIII – VII ст. до н. е.⁸

Пізніше, у 2004 та 2005 роках експедицією ЦОДПА й ІКЗ «Більськ» проводилися наглядові роботи при розміщенні майданчиків двох свердловин. Під час цих досліджень жодних археологічних об'єктів не виявлено⁸.

Варто зауважити, що некрополь в урочищі Перемірки досліджувався у 2007, 2014 та 2015 років експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ».

Саме у 2015 році проводились археологічні роботи на даній пам'ятці. Метою дослідження було очищення та розширення старої траншеї, прокладеної тут у 1980-х роках. Розкоп був закладений за 120 м від валів Західного укріплення Більського городища, неподалік західного в'їзду до нього. Траншея

---

⁸ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження поселення Лазьківські ставки I у 2017 році. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОШК. Київ-Котельва, 2018. С. 95-125.

⁸ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки I. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОШК. Київ-Котельва, 2019. С. 78-88.

⁸ Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи // КНТ, ИА НАНУ. Київ, 2011. С. 848

⁸ Гопкало О. В., Приймак В. В., Стадник А. Д. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микрорегионы) // СЛП – 2016: зб. наук. пр., ЦП НАНУ і УТОШК; ІА НАНУ; ЦОДПА. Київ, 2016. С. 150-159.

орієнтована по лінії північний захід – південний схід, шириною 7 м (що на 1,5–2,0 м більше за попердню), запланована довжина – 600 м (рис. 113).

Під час робіт науковцям вдалося виявити рештки п'яти господарських ям, які, окрім об'єкта № 5, були зафіксовані у східній стінці розкопу. Шляхом закладання прирізок у вигляді шурфів, розмірами від 1,8 x 2,0 до 2,5 x 2,0 м, археологи дослідили рештки об'єктів (рис. 114).

Яма № 1 локалізована за 125 м на північний захід від початку траншеї та за 200 м від валів Західного укріплення Більського городища. При перерізі мала усічено-конічну форму з округлими обрисами та вирівняне материкове дно. Відповідно до типології Б. А. Шрамка належала до господарських ям типу 4⁸. Виявлений об'єкт був глибиною 1,9 м від сучасної денної поверхні, та діаметром 1,8 м – у місці збереженої горловини та 2,0 x 2,05 м по дну (рис. 115). Присутній у ямі археологічний матеріал дозволив датувати її VII ст. до н. е.

Яма № 2 виявлена за 190 м на північний захід від початку траншеї та за 235 м на захід від валів Західного укріплення Більського городища. Відповідно до першого об'єкту мала усічено-конічну форму та округлі обриси. Розміри даної ями становлять: 1,65 м у глибину від сучасної денної поверхні, діаметр горловини – 2,15 м, з північного сходу об'єкт мав сегментоподібну приступку-сходинку – 1,5 x 0,6 м, що фіксувалася на глибині 0,9 м, таким чином частина становила 2,2 x 1,2 м. У заповненні ями були виявлені знахідки, за якими вдалося датувати об'єкт, вірогідно, VII ст. до н. е.

Яма № 3 розташована за 205 м на північний захід від початку траншеї та за 260 м на захід від валів Західного укріплення Більського городища. У перетині мала усічено-конічну форму та овальні обриси. Можливо була частиною дещо більшого прямокутного в плані погребу, що починався з глибини 0,6 м. За Б. А. Шрамком належить до типу 3⁸. Глибина ями становить 1,1–1,2 м (з пониженням до північного боку), розміри – 1,5 x 0,8 м, стінки

---

⁸ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). // Наукова думка. Київ, 1987. С. 75-77

⁸ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). // Наукова думка. Київ, 1987. С. 75-77

звужувалися до дна. У заповненні об'єкту матеріалів не виявлено, окрім зафіксованих фрагментів обпаленої глини.

Яма № 4 знаходиться за 205 м на північний захід від початку траншеї та за 265 м на захід від валів Західного укріплення, з північно-східного боку від ями № 3. При перерізі мала усічено-конічну форму з овальними обрисами. Відповідно до типології Б. А. Шрамка відноситься до типу 3⁸. У глибину даний об'єкт господарського призначення сягає 1,2 м, діаметр верхньої збереженої частини – 1,9 x 1,6 м, по дну – 1,7 x 1,45 м. У заповненні виявлено лише неінформативні фрагмент стінки ліпного посуду скіфського часу та шматки обпаленого ґрунту, за якими датування встановити не вдалося.

Яма № 5 виявлена за 210 м на північний схід від початку траншеї та за 275 м на захід від валів Західного укріплення. У перетині мала усічено-конічну форму з підпрямокутно-овальними обрисами (тип 3⁸). Вдалося дослідити меншу частину об'єкту. Глибина – 1,15–1,25 м від сучасної денної поверхні, розміри вивченої частини по верху – 2,4 x 1,6 м, по дну – 2,0 x 1,2 м. У заповненні знахідок не виявлено⁸.

Перші археологічні дослідження поселення **Саранчівка** відбулися у 1987 році, проведені Полтавською Лівобережною скіфською експедицією Полтавського педагогічного інституту під керівництвом П. Я. Гавриша. Знаючи приблизні межі поселення було вирішено на північно-західній його периферії закласти розкоп № 1 (рис. 116 – 117). Вибір цього місця для обстеження пояснюється тим, щоб шляхом розкопок визначити точні межі селища на даній ділянці і в перспективі проводити цілеспрямоване дослідження всієї території пам'ятки.

Розкоп № 1 було орієнтовано по лінії захід – схід, перпендикулярно до межі поселення. Враховуючи всі траншеї і прирізки до них загальна площа дослідженої території склала 503 м². Верхній шар до 0,2 м – задернований

⁸ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). // Наукова думка. Київ, 1987. С. 75-77

⁸ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). // Наукова думка. Київ, 1987. С. 75-77

⁸ Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М. Роботи в урочищі Перемірки у Більську. // Археологічні дослідження Більського городища. 2015. ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2016. С. 126-134.

чорнозем, від 0,2 до 0,4 м – шар чорнозему, 0,4–0,6 м темний ґрунт, шар суглинку майже відсутній. Під культурним шаром науковцям вдалося зафіксувати та дослідити одинадцять археологічних об'єктів.

Темна пляма ями № 1 була виявлена на глибині 0,4 м від сучасної денної поверхні. Об'єкт має еліпсоїдну форму, стінки звужуються до дна, яке горизонтально рівне. Розміри у верхній частині становлять 0,9 x 0,8 м. Заповнення ями складає темний ґрунт, ближче до дна з'являються домішки суглинку.

Яма № 2 виявлена на глибині 0,4 м, має овальну форму та розміри 0,95 x 1,0 м. Глибина від поверхні розкопу становить 0,8 м, у материк заглиблюється на глибину 0,2 м. Стінки поступово звужуються до дна, яке злегка заокруглене. Заповнення складається з темної землі, що перемішана із глиною та суглинком.

Пляму ями № 3 вдалося виявити на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні. Фіксація об'єкту виявилася нелегкою, адже верхні шари заповнення склали помісь глини та суглинку. Форма об'єкту була прямокутна із сильно заокругленими кутами. Розміри верхньої частини становлять 2,4 x 2,1 м. Глибина від поверхні розкопу складала 1,4 м, в материк заходить на 0,75–0,8 м. На глибині 0,45 м, приблизно по центру об'єкту було виявлено розвал пічки, що складався із щільної бурої глини, діаметром 0,6–0,7 м і товщиною 0,2–0,4 м. У самому розвалі зафіксовано тонкий прошарок попелу. Нижче пічки починався товстий шар сірого ґрунту з домішками золи та деревного вугілля, товщиною 0,3–0,4 м. З країв шар попелу та вугілля перекривався суглинком із великою кількістю обмазки. Нижче заповнення ями складалося із темної землі аж до дна об'єкту. Дно рівне, в центральній частині мало незначне пониження, покрите тонким шаром білого та жовтого піску, під яким простежувалася материкова поверхня.

Яма № 4 була виявлена при зачистці на глибині 0,6 м. Мала яйцевидну форму, з розмірами 1,3 x 1,0 м. Глибина об'єкту від поверхні розкопу становить 0,8 м, заглиблений в материк на 0,1 м. Стінки сильно звужуються до дна, яке

горизонтально рівне. Заповнення складає темний ґрунт, що сильно перемішаний із піском та суглинком.

Яма № 5, зафіксована на глибині 0,6 м, мала округлу форму (рис. 118). Розміри у верхній частині – 1,0 x 0,9 м. Ближче до дна стінки звужуються. Глибина від поверхні розкопу становить 0,8 м, заглиблення в материк – 0,1 м. Дно горизонтальне та рівне. У заповненні темна земля перемішана із суглинком, присутня невелика кількість попелу.

Яма № 6 виявлена на глибині 0,6 м. Контури простежувалися слабо і не чітко. При перевірці плями підтвердилася наявність ями. Об'єкт мав вигляд прямокутника із сильно заокругленими кутами (рис. 119). Розміри верхньої частини – 2,9 x 2,0 м. На першому штику заповнення виявлено глиняну пляму діаметром близько 0,6 м і товщиною близько 5–7 см. Навколо неї і під нею темний ґрунт перемішаний з попелом та деревним вугіллям. На глибині 1,2 м від поверхні розкопу зафіксовано дно ями, яке було покрите щільним шаром жовтого піску. У південній частині об'єкт продовжувався далі. Вдалося зафіксувати поглиблення, заповнене темною землею з великою кількістю золи, попелу, сажі та деревного вугілля, що опускалося на глибину 0,2 м та мало форму круга діаметром 1,3 м. Дно в материковій поверхні рівне та горизонтальне.

Яма № 7 зафіксована при зачистці на глибині 0,4 м. В плані об'єкт округлий із розмірами 0,9 x 0,85 м, стінки звужуються до дна. Глибина від поверхні розкопу становить 0,7 м, заглиблення в материк на 0,3 м. У заповненні темний ґрунт сильно перебитий кротовинами.

Яма № 8 виявлена на глибині 0,6 м. Об'єкт виходив за межі розкопу і на східній його стінці чітко простежувалося темне заповнення ями. Було зроблено прирізку розмірами 2 м². Об'єкт виявився льохом, що мав форму перевернутої пляшки цвяха. Розміри у верхній частині становлять 1,8 x 1,6 м. До льоху вели, вирізані в материковій глині східці. Ближче до дна яма розширювалася, ширина підбою складала 0,15–0,2 м. Дно являло собою вигляд дрібної тарілки, із

пониженням по центру на 0,15 м і діаметром 0,6 м. Глибина становить 1,5 м від поверхні розкопу, заглиблення в материк на 1,05 м.

Яма № 9, зафіксована на глибині 0,6 м, мала чіткі контури. Об'єкт, відповідно до попереднього, також виявився льохом. Верхня частина ями мала форму круга, з розмірами 1,7 x 1,65 м. Із північного сходу до льоху ведуть дві високі сходинки. Стінки вертикальні, колодязем спускаються до низу, діаметром 1,2 м. На глибині 1,35–1,4 м у всі сторони ями відходить підбій, висотою 0,25–0,3 м та шириною 0,2–0,3 м. Дно материкове горизонтально рівне, із розмірами 1,5 x 1,3 м. Максимальна глибина складала 1,7 м. У заповненні темна земля сильно перебита кротовинами та перемішана суглинком. Грунт твердий, на глибині 1,2 м мав дрібні домішки деревного вугілля. Майже на дні зафіксовано тонкий прошарок з великою кількістю попелу та вугілля.

Яма № 10 була виявлена при зачистці на глибині 0,6 м. Має округлу форму із розмірами верхньої частини – 1,6 x 1,5 м. Стінки об'єкту поступово звужуються до дна, яке в діаметрі складає 1,4 м. Дно ближче до центру має невелике заглиблення, покрите тонким шаром білого та жовтого піску. Глибина ями від поверхні розкопу становить 1,25 м, в материк заглиблюється на 0,55 м. У заповненні темний ґрунт сіруватого кольору перемішаний із суглинком. У нижніх шарах ями присутні рідкі домішки деревного вугілля.

Темна пляма ями № 11 була зафіксована на глибині 0,6 м. В плані мала форму яйця, розміри у верхній частині – 1,1 x 0,7 м. Стінки ями ближче до дна поступово заокруглюються. Максимальна глибина ями від поверхні розкопу сягає 0,9 м. У заповненні присутній шар сірого відтінку, який сильно перебитий кротовинами, із домішками глини та суглинку, рідко траплялося дрібне вугілля. На цьому дослідження 1987 року були завершені⁸.

---

⁸ Гавриш П. Я. Отчет об археологических разведках Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1986 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1986/60. С. 2-26.

У 2019 році експедиція ІКЗ «Більськ» провела шурфування поверхні пам'ятки Саранцівка, з метою уточнення потужності культурного шару та меж поселення.

Шурф № 1 орієнтований по лінії північ – південь. Розміри становлять 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,15 м задернований шар, 0,15–0,55 м темно-сірий ґрунт, 0,55–0,7 м шар сірого ґрунту із домішками глини. На глибині 0,7 м залягає материкова поверхня.

Шурф № 2, орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м та наступну стратиграфію: 0–0,15 м задернований чорноземний шар, 0,15–0,45 м темно-сірий ґрунт, 0,45–0,6 м шар сірої землі із домішками глини, на глибині 0,6 м зафіксовано материк.

Результати шурфування підтвердили наявність доволі насиченого та потужного культурного шару товщиною близько 0,6 м. Виявлені артефакти належать до скіфського часу та дозволяють датувати пам'ятку в межах VII – VI ст. до н. е.⁸

У 1987 році під час польових досліджень Полтавської Лівобережної скіфської експедиції Полтавського педагогічного інституту під керівництвом П. Я. Гавриша були проведені обстеження поселення **Геюсів Яр**. Для встановлення потужності культурних нашарувань за 20 м на південь від одного із зольників було закладено шурф розмірами 5 x 2 м, орієнтований по лінії захід – схід.

Простежувалася наступна стратиграфія: 0–0,2 м переораний чорнозем, 0,2–0,4 м пухкий чорноземний ґрунт, 0,4–0,6 м сипучий чорнозем, 0,6–0,95 м сипучий чорнозем, в деяких місцях із плямами суглинку, 0,95–1,1 м суцільний шар суглинку, який поступово переходив у материкову глину, на глибині 1,1 м (рис. 121).

Скупчення матеріалів та пухкий ґрунт свідчать про те, що шурфом було перерізано якийсь об'єкт, але його межі зафіксувати не вдалося. Спираючись на

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2020. С. 166-167.

знахідки, виявлені під час досліджень, можна говорити, що поселення одношарове і відноситься до скіфського часу, існувало синхронно із Більським городищем. Велика кількість кераміки архаїчного часу дозволяє датувати дане селище VII – VI ст. до н. е.⁸

На поселенні **Лазьки I** археологічні дослідження не проводилися. Лише 1999 року на території пам'ятки експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації проводила розвідувальне обстеження зі збором підйомного матеріалу⁸. Пізніше, у 2017 році, пам'ятку оглядала експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ». За розповсюдженням кераміки скіфського часу вдалося встановити межі поселення⁸.

Восени 2001 року були проведені археологічні дослідження поселення **Холодівщина I**. Роботи проводила охоронна експедиція ЦОДПА і загалом вдалося обстежити площу, що становить 400 м². У досліджену територію входили: траншея шириною 1,0 м та глибиною 0,9–1,2 м; дев'ять прирізок розмірами від 1,0 x 3,0 до 4,0 x 7,0 м; розкоп розмірами 6,0 x 6,5 м. Дослідивши описану площу, науковцям вдалося виявити і зафіксувати дев'ять господарських ям, рештки господарської споруди (на околицях пам'ятки), розвал наземної будівлі, чимало скупчень керамічних матеріалів у культурному шарі, а також залишки жертovníка VI – V ст. до н. е.⁸

У 2011 році проводилися наглядові роботи на території поселення, під час яких вдалося виявити та дослідити рештки господарської споруди площею 15,4 м², кількох ям і скупчення матеріалів⁸.

---

⁸ Гавриш П. Я. Отчет об археологических разведках Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1986 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1986/60. С. 26-31.

⁸ Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» - УСК «Селещина», на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В. // Науковий архів Інституту археології НАН України. ф. е. спр. 1999/68

⁸ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 році. // Науковий архів ІА НАНУ. 2017/б.н. С. 18-19.

⁸ Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001-2002рр.: зб. наук. ст. Київ, 2003. С. 25-28

⁸ Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ – 2012. К., 2013. С. 282-284.

У листопаді 2011 року Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і ЦОДПА провела невеликі науково-рятивні роботи на східній периферії поселення Холодівщина I, які були обумовлені необхідністю прокладання водопроводу-шлейфу, траса якого перетинала східну частину культурного шару пам'ятки (рис. 122). У розкритій площі вдалося виявити кілька об'єктів скіфської доби, які були впущені до шару похованого чорнозему з рівня, дещо вищого від його залягання на 0,2–0,3 м. Це не був культурний шар поселення. Скоріше за все цей прошарок чорнозему мав ерозійне походження.

Яма № 1 мала овальну форму, майже вертикальні стінки та округлене в основі дно. Діаметр 1,25 x 1,5 м. Заповнення об'єкту містить щільний чорнозем із домішкам суглинку у передденні. Дана яма належить до числа об'єктів господарської діяльності, і за матеріалом, виявленим під час досліджень, можна датувати її пізньоскіфською добою.

Господарська споруда № 1 зафіксована на глибині 0,25 м від сучасної денної поверхні. Була заглиблена до рівня залягання перед материка. По формі була прямокутна зі округленими кутами, розмірами 3,4 x 4,5 м та площею 15,4 м². Об'єкт опускався на глибину 0,65 м від рівня похованого ґрунту. Котлован споруди мав прямовисні та вирівняні стінки, заокруглені кути. Дно плоске, щільно втрамбоване. В центрі зафіксовано підвальну господарську яму діаметром 1,8 x 2,2 м, глибина від рівня дна споруди становить не більше 0,4 м. Стінки об'єкту похило звужувалися до рівного горизонтального дна. Із західної сторони було виявлено напівовальний вичовганий вхід-приступка, розмірами 0,6 x 1,5 м та глибиною 0,38 м від рівня впуску. Ця заглибина утворювала понад дном своєрідну сходинку висотою 0,25–0,3 м. На дні котловану будівлі було виявлено сліди чотирьох стовпів, які, вірогідно, тримали легку крівлю. Розміри двох більших стовпових ям становлять 0,25–0,35 x 0,3 м, а глибина від рівня дна споруди – 0,2–0,25 м. Дві менші стовпові ями були в діаметрі 0,25–0,35 м, глибиною 0,05 м. Спуск до будівлі, скоріше всього, був облаштований драбиною, про що свідчить наявність стовпових заглиблень з південної сторони. Близькі за формою до квадратних, ямки мали

схожі з попередніми розміри та глибину близько 0,2 м. У заповненні котлован споруди містив лінзу із чорного добре спресованого ґрунту з незначними домішками суглинку у верхній частині, по краях зафіксовано суглинкові масиви, розташовані вздовж стінок, можливо, це залишки ущільнення нижньої частини конструкції. Нижче виявлено прошарок масткого стерильного чорнозему. Під ним і аж до дна зафіксовано сіро-чорне чорноземне заповнення. Зі східної сторони поверх дна знаходився тонкий прошарок глинистого ґрунту, що формував собою викид і потрапив сюди під час закидання котловану. В центрі на дні виявлено тонку кірку попелястого ґрунту з домішками вугілля. Отже, за результатами досліджень та виявленими матеріалом, досліджений об'єкт можна віднести до господарської будівлі пізньоскіфського часу зі стовповою конструкцією влаштування стін та легкою покрівлею. Після закінчення функціонування об'єкту як приміщення, його залишки використовували для викидання сміття та ґрунту з інших ям. На підставі виявлених знахідок можна датувати будівлю від кінця V до середини-кінця IV ст. до н. е.⁸ (рис. 123 – 124).

Поселення **Холодівщина II** виявлене у 2001 році, тоді ж проводились і перші археологічні обстеження пам'ятки. Був здійснений нагляд по трасі прокладання траншеї газоконденсатопроводу на південній околиці поселення. Під час робіт вдалося встановити, що товщина культурних нашарувань становить 0,3–0,4 м. Було виявлено рештки залізо обробного горна скіфської епохи діаметром 0,8–0,9 м, основа якого знаходилася на глибині близько 0,8 м від рівня сучасної денної поверхні⁸.

Восени 2016 С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко було проведено шурфування пам'ятки **Скоробір I**. Метою досліджень було з'ясувати потужність культурних нашарувань та встановити межі поселення. Для цього

---

⁸ Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 р. // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку: Збірник наукових праць та матеріалів наукової конференції. ЦП НАН України та УТОПК. Київ-Полтава, 2012. С. 26-35.

⁸ Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // Науковий архів ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327. С. 28.

на східній периферії поселення було закладено шурф № 1, орієнтований по лінії північ – південь. Розміри досліджуваної ділянки становили 4,0 x 1,0 м (рис. 125 – 126). Шурф закладено на краю поля, неподалік рівчака, оскільки інша територія пам'ятки була вкрита посівами кукурудзи, що унеможливило проведення обстежень.

Зафіксовано наступну стратиграфію: 0–0,2 м шар ріллі, нижче залягав пласт жовтого суглинку, який поступово переходив у жовту материкову глину.

Виявлені під час досліджень матеріали вказують на те, що тут існувало велике поселення середньоскіфського часу, яке можна датувати в межах V ст. до н. е.⁸

Поселення **Привороття** було вперше археологічно обстежене у 2019 році експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ». У східній частині пам'ятки, задля визначення потужності культурних нашарувань було проведено шурфування.

Шурф № 1, розмірами 2 x 1 м, орієнтований по лінії північ – південь (рис. 127). Зафіксована стратиграфія: 0–0,35 м розорюваний шар чорнозему, 0,35–0,7 м темно-сірий ґрунт, 0,7–0,8 м шар світло-сірої землі із домішками глини, що вривається в материкову поверхню на глибині 0,8 м.

Розвідки дали змогу встановити глибину культурних залягань на глибину 0,6–0,7 м. За розповсюдженням підйомного матеріалу, встановлена площа пам'ятки сягає 13,4 га⁸.

Під час археологічних розвідок 2015 року експедиція ІКЗ «Більськ» провела дослідження поселення **Барвінкова гора I**. У південній частині пам'ятки було закладено два шурфи.

Шурф № 1, розміщений на місці скупчення підйомного матеріалу, мав розміри 2 x 2 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,4 м чорнозем, 0,4–0,65 м темний передматериковий ґрунт з домішками глини, що

---

⁸ Шрамко І. Б., Задніков, С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 2017.

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 171-172.

поступово переходив у материкову поверхню, зафіксовану на глибині 0,65 м. Після зачистки шурфа, в південній частині, на рівні материка (0,65 м) виявлено округлий об'єкт господарського призначення глибиною 0,55 м.

Шурф № 2, орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м. Стратиграфія наступна: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,3 м чорнозем, 0,3–0,45 м чорний передматериковий ґрунт з домішками глини, материк зафіксовано на глибині 0,45 м від сучасної денної поверхні. Наявні у досить потужному культурному шарі (0,5 м) знахідки дозволяють датувати дане поселення в межах V – IV ст. до н. е.⁸

У 2018 році експедицією ІКЗ «Більск» було проведено археологічне обстеження пам'ятки Барвінкова гора I. На окраїні поселення було закладено шурф № 1 розмірами 2 x 2 м, який мав наступну стратиграфію: 0–0,25 м задернований шар, 0,25–0,45 м шар чорнозему з домішками передматерикового суглинку. Материк зафіксовано на глибині 0,45 м. Археологічні об'єкти у шурфі відсутні. Виявлені знахідки дозволяють датувати дане поселення середньоскіфським часом.

У цьому ж році в центрі південно-західної ділянки було заплановане встановлення дерев'яної альтанки та кількох скульптур. Перед початком робіт територія пам'ятки була обстежена за допомогою геофізичної зйомки. На місці, де не було виявлено археологічних об'єктів закладено шурф № 2 шириною 0,2 м та загальною довжиною 16 м.

Простежено наступну стратиграфію: 0–0,2 м задернований шар, 0,2–0,4 м шар чорнозему, 0,4 – 0,6 м передматериковий суглинок, материк зафіксовано на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні.

На місцях, де планувалися розміщуватися скульптури було закладено шість шурфів розмірами 1 x 1 м.

Шурф № 3 мав наступну стратиграфію: 0–0,2 м задернований шар, 0,2–0,4 м шар чорного ґрунту, 0,4–0,6 м темний ґрунт із домішками жовтої глини,

---

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 185-186

який поступово переходив у материкову поверхню, що фіксувалася на глибині 0,6 м.

У шурфі № 4 було простежено наступну стратиграфію: 0–0,2 м задернований шар, 0,2–0,4 м шар чорнозему, 0,4–0,5 м передматериковий суглинок, материк зафіксовано на глибині 0,5 м.

Стратиграфія шурфа № 5: 0–0,2 м задернований шар, 0,2–0,4 м шар чорного ґрунту, 0,4–0,52 м темний суглинок із домішками глини, материкова поверхня починається з глибини 0,52 м.

Шурф № 6 мав наступну стратиграфію: 0–0,2 м задернований шар, 0,2–0,4 м шар чорнозему, 0,4–0,55 м перед материковий суглинок, материк зафіксовано на глибині 0,55 м.

Шурф № 7 мав простежену стратиграфію: 0–0,2 м задернований шар, 0,2–0,4 м шар чорного ґрунту, 0,4–0,63 м темний ґрунт із домішками глини, що врізається в материкову поверхню, зафіксовану на глибині 0,63 м.

У шурфі № 8 стратиграфія наступна: 0–0,2 м задернований шар, 0,2–0,4 м шар чорнозему, 0,4–0,55 м передматериковий суглинок, материк фіксується на глибині 0,55 м. Матеріали, виявлені під час досліджень датуються скіфським часом. Археологічних об'єктів зафіксовано не було⁸(рис. 128).

У 2021 році через несанкціоноване розширення кар'єру по видобутку піску гостро постала необхідність дослідження поселення **Котельва II**. Експедиція ІКЗ «Більськ» проводила свої дослідження в два етапи: шурфування, під керівництвом А. О. Семененка та розкопки, на чолі з О. М. Шапордою.

Для визначення потужності культурного шару та приблизних меж поселення було закладено 11 шурфів.

Шурф № 1, розмірами 3 x 3 м, орієнтований по лінії північ – південь, мав наступну стратиграфію: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,45 м сіро-коричневий супісок, з глибини 0,45 м починається материкова поверхня.

---

⁸ Шапорда О. М., Штанько А. І., Овчаренко М. І. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 році. Археологічні дослідження Більського городища – 2018. ЦП України і УТОПК. Київ-Котельва, 2019. С. 142-149.

Шурф № 2, орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,15 м задернований шар, 0,15–0,7 м сіро-коричневий супісок, материк фіксується на глибині 0,7 м.

Шурф № 3, орієнтований по лінії північ – південь, із розмірами 2 x 1 м, мав наступну стратиграфію: 0–0,15 м тонкий задернований шар, 0,15–0,7 м сіро-коричневий супісок, під яким розташований шар материкової поверхні.

Шурф № 4, орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м. Стратиграфія: 0–0,14 м задернований шар, 0,15–0,4 м сіро-коричневий супісок, нижче, на глибині 0,4 м – материк.

Шурф № 5 розмірами 3,5 x 3 м, орієнтований по лінії північ – південь. Зафіксована наступна стратиграфія: 0–0,15 м задернований шар, 0,15–0,45 м сіро-коричневий супісок, 0,45–0,5 м піщаний прошарок, під яким фіксується глинистий материк. У центрі шурфа виявлено господарську яму, глибиною 1,25 м та діаметром 2,1 м.

Шурф № 6, орієнтований по лінії північ – південь, із розмірами 2 x 1 м, мав наступну стратиграфію: 0–0,17 м задернований шар, 0,17–0,5 м сіро-коричневий супісок, материк виявлено на глибині 0,5 м.

Шурф № 7 орієнтований по лінії північ – південь. Розміри шурфа – 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,2 м шар розораного ґрунту, 0,2–0,4 м сіро-коричневий супісок, нижче – материкова поверхня.

Шурф № 8, орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м. Стратиграфія наступна: 0–0,07 м тонкий задернований шар, 0,07–0,2 м орний шар, під яким зафіксовано материк.

Шурф № 9 орієнтований по лінії північ – південь. Мав розміри 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія наступна: 0 – 0,22 м орний шар, 0,22–0,38 м сіро-коричневий супісок, на глибині 0,38 м – материк.

Шурф № 10, орієнтований по лінії північ – південь, із розмірами 2 x 1 м, мав наступну стратиграфію: 0–0,2 м орний шар, 0,2–0,3 м сіро-коричневий супісок, під яким материкова поверхня.

Шурф № 11, орієнтований по лінії північ – південь. Розміри шурфа становлять 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,27 м давній орний шар, 0,27–0,45 м сіро-коричневий супісок, материк фіксується на глибині 0,45 м⁸.

Цього ж польового сезону було закладено розкоп № 1, розташований у північній частині поселення, уздовж східної стінки кар'єру. Розміри розкопу становлять 6,0 x 1,6–3,0 м, а загальна площа 13,8 м² (рис. 129).

Стратиграфія розкопу наступна: 0–0,22–0,34 м задернований шар давньої ріллі, 0,22–0,34–0,32–0,44 м незайманий культурний шар поселення, що складається із крупнозернистого супіску темно-сірого кольору, 0,34–0,44–0,44–0,68 м давня денна поверхня, нижче якої зафіксовано піщаний материк.

У розкопі виявлено невеликий овальний об'єкт господарського призначення, заповнення його виділялося на фоні зачистки більш темним кольором. Розміри ями становлять 1,3 x 0,5 м, глибина – 0,68 м від рівня сучасної денної поверхні.

Дослідження 2021 року дали змогу визначити межі поселення та потужність і насиченість культурного шару на пам'ятці.

У 2022 році дослідження продовжилися з більшою інтенсивністю, адже осипаючись, кар'єр руйнував залишки поселення, яке терміново потрібно було дослідити. Під час цього польового сезону було закладено два розкопи, загальною площею 365 м² (рис. 130 – 132). Виявлено 39 об'єктів, що являють собою споруди господарського призначення скіфського часу.

Загальна стратиграфія в межах досліджуваної ділянки наступна: 0–0,05 м задернований шар, 0,05–0,4 м чорний пісок культурних нашарувань, 0,4–0,5 м похований нерушений ґрунт сірого кольору, під яким зафіксовано жовтий материковий пісок.

Об'єкт № 1 – невелика округла яма з прямими стінками. Частина об'єкта заходить у північну стінку розкопу. Глибина – 1,0 м. Розміри – 1,1 × 1,2 м. Заповнення – чорний пісок.

---

⁸ Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2023. С. 103-109.

Об'єкт № 2 – велика підовальна яма. Глибина – 1,54 м. Розміри – $1,8 \times 1,54$ м. Заповнення – чорний пісок.

Об'єкт № 3 – велика округла яма з прямими стінками та підбоєм. Зафіксовано та досліджено 2/3 об'єкта, інша частина зруйнована кар'єром. Глибина – 1,45 м. Розміри – $2,0 \times 1,5$ м. Глибина підбою – до 0,2 м. Заповнення – чорний пісок.

Об'єкт № 4 – неглибока господарська яма овальної форми. Має незначний підбій – до 0,2 м. Глибина – 1,12 м. Розміри – $1,14 \times 1,7$ м. Заповнення – чорний гумусований пісок.

Об'єкт № 5 – неглибока підовальна яма з пологими стінками. Глибина – 1,02 м. Розміри – $0,9 \times 1,0$ м. Заповнення – чорний пісок.

Об'єкт № 6 – неглибока яма округлої форми. Глибина – 1,05 м. Розміри – $1,12 \times 1,2$ м. Заповнення – чорний пісок.

Об'єкт № 7 – велика господарська яма округлої форми з прямими стінками. Глибина – 1,5 м. Розміри – $1,6 \times 1,5$ м. Заповнення – чорний пісок.

Об'єкт № 8 – неглибока яма овальної форми з ледь пологими стінками. Глибина – 0,75 м. Розміри $0,8 \times 0,85$ м. Заповнення – чорний пісок.

Об'єкт № 9 – велика овальна споруда, призначення якої не встановлено. З південної сторони має уступ-сходинок. Глибина – 1,1 м. Розміри $2,7 \times 1,4$ м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з'являються домішки глини.

Об'єкт № 10 – велика овальна яма. З однієї сторони має уступ-сходинок. Вдалося зафіксувати та дослідити лише частину об'єкту, яка не була зруйнована кар'єром. Глибина – 1,22 м. Розміри – $1,8 \times 0,9-1,0$ м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна об'єкту з домішками глини.

Об'єкт № 11 – велика господарська яма овальної форми. Має уступи з двох боків висотою 0,4–0,5 м. Глибина – 1,62 м. Розміри – $1,36 \times 1,42$ м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 12а – велика овальна яма господарського призначення з прямими стінками. Глибина – 1,4 м. Розміри – $1,6 \times 1,2$ м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 12b – велика округла яма з прямими стінками. Глибина – 1,52 м. Розміри – 2,1 x 2,1 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 12c – велика округла яма господарського призначення з прямими стінками. Глибина – 1,4 м. Розміри – 2,0 x 2,0 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 12d – велика господарська яма округлої форми з прямими стінками. Глибина – 1,8 м. Розміри – 1,6 x 1,6 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 13 – невелика яма округлої форми. Глибина – 1,6 м. розміри 0,4 x 0,4 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 14 – невелика округла яма. Глибина 1,6 м. Розміри 0,7 x 0,7 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 15 – невелика яма округлої форми. Глибина – 1,6 м. Розміри – 0,45 x 0,45 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 16 – велика господарська яма овальної форми з прямими стінками. Має невеликий уступ з однієї сторони. Глибина – 1,5 м. Розміри – 2,0 x 1,7 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 17 – невелика яма округлої форми. Глибина – 0,85 м. Розміри 0,8 x 0,8 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 18 – велика округла господарська яма. Глибина – 1,2 м. Розміри – 1,2 x 1,2 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 19 – велика яма округлої форми господарського призначення. Глибина – 1,36 м. Розміри 1,1 x 1,1 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 20 – велика господарська яма округлої форми. Глибина – 0,9 м. розміри 1,4 x 1,4 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 21 – невелика округла яма. Глибина – 0,5 м. Розміри – 0,4 x 0,4 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 22 – невелика яма округлої форми. Глибина – 0,82 м. Розміри – 0,7 x 0,7 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 23 – велика господарська яма округлої форми. Має незначний підбій. Глибина – 1,26 м. Розміри – 1,5–1,6 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 24 – велика господарська яма овальної форми. Має уступ-сходинку. Глибина – 0,9 м. Розміри – 1,55–1,6 x 2,55 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 25 – невелика яма округлої форми. Глибина – 0,75 м. Розміри – 0,45 x 0,45 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 26 – невелика округла яма. Глибина – 0,78 м. Розміри – 0,7 x 0,75 м. Ймовірно, об'єкт є залишками стовпової ями сучасного походження. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 27 – велика господарська яма округлої форми. Має відбій глибиною до 0,1 м. Глибина – 1,4 м. розміри – 1,8 x 1,85 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 28 – велика округла яма господарського призначення. Має підбій глибиною до 0,3–0,35 м. Глибина – 2,6 м. Розміри у верхній частині – 1,3 x 1,3 м, у нижній – 1,95 x 1,75 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 29 – велика господарська яма округлої форми. Глибина – 1,5 м. Розміри – 2,0 x 2,0 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 30 – неглибока господарська яма округлої форми. Глибина – 0,7 м. Розміри – 1,2 x 1,2 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 31 – велика яма округлої форми господарського призначення. Має незначний підбій, глибиною до 0,15 м. Глибина – 1,42 м. Розміри – 1,8 x 1,8 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 32 – невелика господарська яма округлої форми. Глибина – 0,95 м. Розміри – 1,0 x 1,0 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 33 – велика округла господарська яма. Має підбій глибиною 0,4–0,5 м. Глибина – 2,18 м. Розміри у верхній частині – 1,6 x 1,65 м, у нижній – 2,3 x 2,3 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 34 – невелика господарська яма округлої форми. Глибина – 0,9 м. Розміри 1,0 x 1,0 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 35 – невелика округла яма господарського призначення. Глибина – 0,8 м. Розміри – 1,15 x 1,15 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Об'єкт № 36 – велика господарська яма округлої форми. Глибина – 1,5 м. Розміри – 1,7 x 1,8 м. Заповнення – чорний пісок, ближче до дна з домішками глини.

Цього ж польового сезону було закладено ще один розкоп № 3, площа якого становить 20 м². Розміщувався на місці облаштування у 90-ті роки ХХ ст. охоронної траншеї кар'єру. Об'єктів археології не виявлено. Загальна стратиграфія розкопу наступна: 0–0,1 м задернований шар. 0,1–0,55 м чорний пісок, 0,55–0,7 м похований нерушений ґрунт сірого кольору, під яким зафіксовано жовтий материковий пісок⁸.

Територія пам'ятки **Безодня II** була обстежена під час археологічних робіт 2015 року експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ». Науковцям вдалося зафіксувати, що поверхня поселення нещодавно оброблялася сільськогосподарською технікою, про що свідчить наявність паралельних борін. Наразі ділянка поросла густою трав'яною рослинністю та чагарниками. В таких умовах збір підйомного матеріалу майже неможливий. Але все ж дослідники змогли виявити кілька фрагментів ліпної кераміки

---

⁸ Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПШ. Київ-Котельва, 2023. С. 109-120.

раннього залізного віку при огляді викидів кротовин. На місцях виявлення знахідок було закладено три шурфи.

Шурф № 1, орієнтований по лінії захід – схід, мав розміри 2 x 1 та наступну стратиграфію: 0 – 0,1 м задернований шар, 0,1–0,5 м чорнозем, 0,5–0,9 м темний ґрунт з домішками глини, материк зафіксовано на глибині 0,9 м від сучасної денної поверхні (рис. 133).

Шурф № 2 орієнтований по лінії захід – схід, із розмірами 2 x 1 м. Стратиграфія відкладень: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,8 м чорнозем, 0,8–1,0 м перед материковий темний ґрунт з домішками глини, що поступово переходить в материкову поверхню, зафіксовану на глибині 1,0 м.

Шурф № 3 орієнтований по лінії захід – схід, мав розміри 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,7 м чорний ґрунт, 0,7–1,0 м чорнозем з домішками глини, що врізається у материк на глибині 1,0 м. Доволі потужний культурний шар, що сягає 1 м та виявлені в ньому знахідки дозволяють датувати дане поселення V ст. до н. е.⁸

Під час польового сезону 2015 року співробітники заповідника «Більськ» провели шурфування на поселенні **Безодня III**.

Шурф № 1, закладений на відносно рівнинній ділянці в північній частині селища, орієнтований по лінії північ – південь та мав розміри 2 x 1 м (рис. 134). Зафіксована наступна стратиграфія: 0–0,15 м задернований шар, 0,15–0,45 м чорнозем, 0,45–0,5 м чорнозем з домішками глини, що врізається в материк, зафіксований на глибині 0,5 м. У південній частині шурфа на глибині 0,45 м виявлено округлий об'єкт глибиною 0,35 м (рис. 135). Спираючись на зібрані матеріали поселення вдалося датувати середньо скіфським часом та встановити хронологічні рамки в межах VI – V ст. до н. е.⁸

У 2015 році експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ», під керівництвом О. М. Шапорди, в урочищі **Цегельня** були проведені

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 224.

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 187.

археологічні дослідження однойменного поселення скіфського часу. Територія пам'ятки повністю задернована, поросла чагарниками та деревами. На підвищенні ділянки, в північній частині поселення, співробітниками заповідника було закладено два шурфи.

Шурф № 1 орієнтований по лінії північ – південь мав розміри 2 x 2 м. Стратиграфія відкладень наступна: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,4 м шар чорнозему, 0,4–0,5 м чорний ґрунт з домішками глини, який поступово переходить в материкову глину, що фіксувалася на глибині 0,6 м.

Шурф № 2 Орієнтований по лінії захід – схід мав розміри 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,35 м чорнозем, 0,35–0,55 м темний передматериковий ґрунт з домішками глини, що поступово переходив у материкову поверхню, зафіксовану на глибині 0,55 м. На глибині 0,35 м від сучасної денної поверхні виявлено округлу яму глибиною 0,2 м. Знахідки у шурфі відсутні.

Культурний шар раннього залізного віку на пам'ятці слабкий. Спираючись на думку дослідників дане поселення є супутником Східного укріплення, але матеріал, який би міг підтвердити чи спростувати дане твердження під час досліджень не виявлено⁸.

Поселення **Пристань** було виявлене С. А. Задніковим під час розвідок 2017 року. Цього ж польового сезону на пам'ятці було закладено три шурфи розмірами 2 x 1 м, в різних частинах селища (рис. 136). На досліджених ділянках простежувалася наступна стратиграфія: 0–0,25 м шар ріллі, 0,25–0,4 м пласт жовтого суглинку, який поступово переходив у жовту материкову глину. Матеріал, виявлений під час поверхневого огляду пам'ятки, та шурфування її території, вказує на те, що поселення існувало тут у середньоскіфській час, тобто, V ст. до н. е.⁸

---

⁸Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2017. С. 184-185.

⁸Шрамко І. Б., Задніков, С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 2017.

Під час польового сезону 2019 року, з метою визначення потужності культурного шару, на поселенні **Безодня VI** експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» було закладено чотири шурфи (рис. 137).

Шурф № 1, орієнтований по лінії захід – схід, мав розміри 2 x 1 м. Вдалося зафіксувати наступну стратиграфію: 0–0,15 м задернований шар, 0,15–0,5 м темно-сірий ґрунт, 0,5–1,2 м шар мішаного сірого ґрунту із домішками глини, що поступово переходив у материкову поверхню, яка фіксувалася на глибині 1,2 м.

Шурф № 2, орієнтований по лінії північ – південь, із розмірами 2 x 1 м, мав наступну стратиграфію: 0–0,15 м чорний задернований шар, 0,15–0,5 м темно-сірий ґрунт, 0,5–0,8 м мішана сіра земля із домішками суглинку, материк зафіксовано на глибині 0,8 м.

Шурф № 3, орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м. Зафіксована стратиграфія: 0–0,15 м задернований шар, 0,15–0,5 м шар темно-сірого ґрунту, 0,5–0,9 м шар мішаної сірої землі з домішками глини, що поступово переходив у материкову поверхню, зафіксовану на глибині 0,9 м від сучасної денної поверхні.

Шурф № 4, відповідно до попередніх, мав розміри 2 x 1 м та орієнтований по лінії північ – південь. Зафіксовано наступну стратиграфію: 0–0,15 м чорний задернований шар, 0,15–0,5 м темно-сірий ґрунт, 0,5–0,9 м шар сірої мішаної землі із домішками суглинку, що врізається в материк на глибині 0,9 м.

За результатами археологічних розвідок встановлено, що культурний шар доволі потужний і насичений і в середньому сягає глибини 0,6 м. Виявлені матеріали дозволяють датувати дане поселення в межах кінця V – IV ст. до н. е.⁸

У 2019 році експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» виявлено та вперше археологічно обстежено **Східне поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища**. З метою визначення меж

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 164-165.

поселення та потужності культурного шару, по периметру пам'ятки проведено шурфування (рис. 138).

Шурф № 1, орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м та наступну стратиграфію: 0–0,1 м чорноземний задернований шар, 0,1–0,3 м темно-сірий лісовий ґрунт, 0,3–0,4 м шар світло-сірої землі з домішками глини, під ним, на глибині 0,4 м зафіксовано материкову поверхню.

Шурф № 2 орієнтований по лінії північ – південь. Розміри шурфа складають 2 x 1 м. Зафіксовано наступну стратиграфію: 0–0,1 м задернований шар, 0,1–0,35 м темно-сірий лісовий ґрунт, 0,35–0,45 м шар світло-сірої землі із домішками глини, що врізається в материк на глибині 0,45 м.

Шурф № 3 орієнтований по лінії північ – південь, мав розміри 2 x 1 м. Стратиграфія наступна: 0–0,1 м чорноземний задернований шар, 0,1–0,35 м темно-сірий лісовий ґрунт, 0,35–0,45 м шар світло-сірої землі із домішками глини, що поступово переходить у материкову поверхню, зафіксовану на глибині 0,45 м.

Відтак, за результатами розвідок вдалося встановити приблизну площу пам'ятки, яка становить близько 0,17 га. Стало відомо, що потужність культурного шару становить 0,3–0,4 м. Виявлений у шурфах матеріал дозволяє датувати поселення не раніше ніж V – IV ст. до н. е.⁸

У 2022 році експедицією ІКЗ «Більськ» було проведено масштабні дослідження території пам'ятки **Старий кар'єр**. У розкопі № 1, загальною площею 135 м², було виявлено 17 об'єктів (рис. 139 – 141). Всі, окрім об'єкту № 7, яке являється житлом постзрубного часу, є спорудами господарського призначення скіфського часу.

Вдалося простежити наступну стратиграфію: 0–0,1 м сучасний сіро-піщаний насип (нанесений під час формування кар'єру), 0,1–0,5 м сірий пісок культурного шару, 0,5–0,6 м похований нерушений ґрунт сірого кольору, з глибини 0,6 м починалася материкова поверхня.

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 170-171.

Об'єкт № 1 – невелика підовальна яма з прямими стінками, глибиною 0,95 м та розмірами 1,1 x 0,7 м. У заповненні сірий та ближче до дна світло-сірий пісок.

Об'єкт № 2 за формою округла з підбоєм у придонній частині. Глибина сягає 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Підбій починається з глибини 1,0 м. Діаметр ями у верхній частині становить 1,2 м, по дну – 1,6–1,65 м. Заповнення складає сірий та ближче до дна світло-сірий пісок.

Об'єкт № 3 являє собою невелику округлу яму з прямими стінками та незначним підбоєм з одного боку. Глибина від сучасної денної поверхні становить 1,2 м. Діаметр – 0,85–0,9 м. У заповненні сірий та світло-сірий пісок.

Об'єкт № 4 – господарська яма округлої форми. Має уступ-сходинок з однієї сторони та невеликий підбій з протилежної. У діаметрі сягає 1,45 м, в глибину – 1,8 м. Глибина підбою становить 0,1 м. Уступ висотою 0,4 м, шириною 0,35 м. Заповнення – сірий та ближче до дна світло-сірий пісок.

Об'єкт № 5 має округлу форму діаметром 1,2–1,25 м та глибиною 1,2 м від сучасної денної поверхні. З однієї сторони зафіксовано невеликий уступ-сходинок. Заповнення складається із сірого та світло-сірого піску у передденній частині.

Об'єкт № 6 являє собою округлу господарську яму, діаметром 1,1–1,15 м та глибиною 1,8 м. У заповненні сірий та світло-сірий пісок.

Об'єкт № 7 – залишки житла епохи бронзи.

Об'єкт № 7а – господарська яма округлої форми, діаметр якої становить 1,5 м, а глибина – 1,7 м від рівня сучасної денної поверхні. Заповнення складає темно-сірий та в передденній частині світло-сірий пісок.

Об'єкт № 7б являє собою округлу яму господарського призначення. Діаметр сягає 1,8–1,9 м, глибина – 1,5 м. У заповненні темно-сірий та ближче до дна світло-сірий пісок.

Об'єкт № 8 є невеликою ямою підовальної форми з діаметром 1,05–1,4 м та глибиною 1,05 м. Заповнення складає сірий та світло-сірий пісок.

Об'єкт № 9 – невелика підвальна яма, що має в діаметрі 0,9–1,1 м та в глибину сягає 1,15 м від сучасної денної поверхні. Заповнення – сірий та в переддній частині світло-сірий пісок.

Об'єкт № 10 – господарський л'ях овальної форми, що складається із двох частин. Південна – зрізано-конічної форми у профілі та підвальна у плані яма, має діаметр 0,9–1,1 м у верхній частині та 1,4–1,45 м у нижній, глибиною 1,8 м. Північна частина являє собою невелику округлу яму діаметром 0,95 м та глибиною 1,3 м. Заповнення складає сірий, світло-сірий та білий (ближче до дна) пісок.

Об'єкт № 11 є невеликою ямою господарського призначення підвальної форми. Діаметр становить 0,9–1,1 м, глибина – 0,8 м. Заповнення – сірий та світло-сірий пісок.

Об'єкт № 12 являє собою господарську яму округлої форми з діаметром 1,15 x 1,2 м та глибиною 1,65 м. У заповненні сірий та в переддній частині світло-сірий пісок.

Об'єкт № 13 – яма округлої форми з уступом з однієї сторони. Діаметр становить 1,5–1,6 м, глибина – 1,45 м від сучасної денної поверхні. У заповненні сірий та світло-сірий пісок.

Об'єкти № 14 – 15 являють собою невеликі ями господарського призначення. Розміри об'єкта № 14: діаметр – 0,7 м, глибина – 0,8 м. Розміри об'єкта № 15: діаметр – 0,6–0,7 м, глибина – 0,9 м. Заповнення складається із сірого та світло-сірого піску у переддній частині.

У розкопі № 2, загальною площею 160 м², виявлено 12 об'єктів (рис.142 – 143).

Стратиграфія розкопу наступна: 0,1–0,5 м сірий пісок культурного шару, 0,5–0,6 м похований нерушений ґрунт сірого кольору, з глибини 0,6 м – жовта материкова поверхня.

Об'єкти № 1 – 2 – залишки жител бронзового віку. Об'єкт № 3 – господарська яма, що є складовою об'єкту № 2 і, відповідно, датується епохою бронзи.

Об'єкти № 4 – 8, 10 – 12, за виявленим в них матеріалом, відносяться до різних культур доби бронзи.

Об'єкт № 9 – зафіксовано та обстежено частину (близько 50 %) ями округлої форми. Розміри становлять 1,55 x 1,1 м, глибина – 2,1 м від рівня сучасної поверхні. Простежена наступна стратиграфія: 0–0,2 м нанесений шар піску, 0,2–0,8 м пласт чорного піску, 0,8–1,4 м білий пісок, 1,4–1,9 м світло-сірий пісок, 1,9–2,1 м шар світло-сірого передматерикового піску, материк фіксується на глибині 2,1 м.

Восени 2022 року було проведено шурфування території пам'ятки, для визначення її меж⁸.

Отже, аналізуючи стратиграфічні відкладення обраних поселень, а також наявні археологічні об'єкти, не вдалося визначити певні відмінності або спільні риси поселень різних частин округи Більського городища. Одношарові, двошарові та багатшарові селища, на яких перетинаються культури різних епох, присутні як на захід так і на схід від Гелону. Певної закономірності у потужності та насиченості культурних нашарувань не простежено і в різних частинах округи городища глибина залягань також різна. Лише серед об'єктів господарського призначення вдалося виявити схожі ознаки – найчастіше округла або овальна форма ям і стінки прямі, або звужуються до дна.

---

⁸ Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2023. С. 42-102.

Розділ 3. Риси матеріальної культури

В даному розділі я наведу приклади матеріальної культури кожного з поселень. Розділю їх за матеріалом та технікою виготовлення (керамічна група, вироби з металів, каменю, кістки).

Під час досліджень поселення **Мамрої I** у 2017 було виявлено непересічні артефакти, що датуються скіфським періодом. Знахідки представлені лише фрагментами виробів кераміки місцевих майстрів: уламки вінець ліпних горщиків, прикрашені наліпним валиком, проколами, защипами, фрагмент ручки черпака тощо (рис. 144). Навіть попри невелику кількість знахідок, їх характерні ознаки дозволяють датувати їх, а відповідно і поселення, в межах VII – VI ст. до н. е.⁸

У 2017 році на поселенні **Лазьківські ставки I** проводилися археологічні дослідження. У розкопі № 1 було виявлено 947 предметів матеріальної культури ту кісток тварин. З них до колекції взято 185 одиниць. Інші залишені на місці проведення розкопок, серед них: 486 – стінки ліпних горщиків, 221 – кістки тварин, 2 дрібні фрагменти денець ліпного посуду, 11 уламків конусів, 12 шматків глиняної обмазки та 30 дрібних частин каменю.

У зафіксованій стратиграфії, на глибині 0,6–0,65 м розміщувався похований ґрунт, знахідки були виявлені лише у верхній його частині. У розкопі було зафіксовано та досліджено яму № 1, де в чорноземному заповненні було виявлено фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашені пальцевими защипами та наскрізними проколами, або тільки наскрізними проколами, уламки вінець банкподібних посудин, денець ліпних горщиків, ручки черпака з відростком, два фрагменти вінець черпаків з різьбленим геометричним орнаментом, шматки глиняної мініатюрної посудини та глиняних конусів, прясельця (рис. 145 – 146, 149). Вироби з каменю представлені працюю, з кістки – проколкою та стругом (рис. 150).

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 157.

У культурному шарі знахідки з глини являють собою: фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашені пальцевими заціпами і проколами, іноді з гладким краєм і тільки проколами, трапляється у поєднанні з наліпним валиком, уламки донець ліпних горщиків, та стінок, прикрашених наліпним валиком, бортиків мисок із загнутим всередину краєм, частина бортиків відкритої миски, прикрашеної геометричним орнаментом по верхньому краю, та миски, які із зовнішньої сторони прикрашені наліпним валиком, іноді в поєднанні з не наскрізними проколами («горошинами»), наскрізними проколами, фрагменти банку подібних посудин, вінець корчаг, вінець, ручок і стінок черпаків з різьбленим геометричним орнаментом, уламки глиняних конусів та «катушки», пряслиця (рис. 145 – 150).

Також є менш виразна кераміка – 418 фрагментів стінок та 2 обломки донець горщиків. Кам'яні вироби представлені сокирою, та шматком пісковика зі слідами обробки. Серед маси кісток вдалося виявити виріб – кістяний тупик. Щодо виробів з металів, то вдалося виявити залізні шильця, бронзові трилопатеві та тригранні вістря стріл та руків'я залізного серпа. Виявлені матеріали свідчать про те, що культурні відкладення на даному поселенні почали формуватися у не раніше VII ст. до н. е.⁸

Під час польового сезону 2018 року археологічні дослідження поселення Лазьківські ставки I продовжилися. У розкопі № 1, загальною площею 250 м² було виявлено 5225 предметів матеріальної культури та кісткових залишок. До колекційного опису внесено 886 знахідок. Інші ввійшли до списку не взятих матеріалів і були залишені на місці розкопок, серед них: 2580 дрібних фрагментів стінок ліпного посуду, 120 малих уламків донець ліпної кераміки, 1328 кісток тварин, 95 шматків глиняної обмазки, 18 фрагментів глиняних конусів, 194 уламки каменю, 3 малі частини зернотерок та 1 уламок кам'яної плити (рис. 151).

---

⁸ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження поселення Лазьківські ставки I у 2017 році. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2018. С. 95-125.

У розкопі було виявлено житлове приміщення, у заповненні якого зафіксовано фрагменти вінець та донець ліпних горщиків, уламки бортиків ліпних мисок, вінця корчаг та черпаків (рис. 152).

Більшість артефактів виявлено у культурному шарі, поза межами об'єктів. У верхньому розораному шарі знайдено уламки донець та вінець ліпних горщиків, прикрашених проколами та вдавленнями по краю, бортиків мисок, фрагмент стінки горщика, прикрашений пружком, обломок миски із загнутих всередину краєм, дрібні частини вінець та ручок черпаків.

Серед кам'яних виробів виділяється уламок кварцитової зернотерки. Металеві знахідки представлені бронзовим трилопатеvim вістря стріли. Також слід відмітити кістку тварини зі слідами обробки.

У непорушеному культурному шарі зольника виявлено фрагменти вінець, стінок з наліпним пружком та донець ліпних горщиків. До столового посуду відноситься уламки бортиків мисок із загнутих всередину краєм та обломки черпаків, прикрашені різним геометричним орнаментом, заповненим білою пастою.

До тарного посуду належать фрагменти вінець та донець корчаг. Вироби з глини представлені пряслами різних форм, уламками конусів, обточеною стінкою ліпного горщика та бусиною. Вироби з каменю репрезентовані фрагментами зернотерок, кварцитових розтирачів, пращового каменю, кам'яних плит, шматки зі спрацьованою поверхнею, шматок бурого залізняка та кременю без слідів обробки.

Вироби з кістки доволі цікаві і представлені сточеним астрагалом та уламком трьохдирчастого псалія, верхня частина якого прикрашена зображенням голови хижака. Серед предметів з металу варто відмітити п'ять залізних шил, ніж, уламок шпильки, фрагментована голка, бронзові трилопатеvim та дволопатеvim вістря стріл, обломок браслету (рис. 153).

Також у різних квадратах розкопу було виявлено кілька уламків мініатюрних посудин, фрагмент глиняної кришки з наскрізними отворами та уламок черепної кришки людини.

Культурний шар поза межами зольника також виявився доволі багатим на знахідки. Виявлено уламки вінець ліпних горщиків. До столового посуду відносяться бортики мисок із загнутих всередину краєм. Траплялися обломки черпаків, прикрашені різним геометричним орнаментом. Зустрічалися уламки вінець та денць корчаг. Слід виділити також котлоподібну посудину, прикрашену по краю пальцевими вдавленнями, наскрізними проколами та наліпним валиком. До виробів з глини входять прясла різних форм, уламки конусів, обточені стінки ліпних горщиків, обломки «хлібців» та катушки. Предмети з каменю представлені фрагментом плити, пращевим каменем, шматком бурого залізняка та кварцитовим розтирачем. До виробів з кістки належать: тупик з нижньої щелепи тварини, струг з ребра звіра та сточений астрагал. Металеві предмети репрезентовані чотирма залізними шилами, уламками ножа та голки, фрагмент бронзового браслету та бронзові трилопатевої вістря стріл.

На рівні давнього похованого ґрунту виявлено уламки вінець ліпних горщиків, фрагменти бортиків ліпних мисок із загнутих всередину краєм, одна з яких прикрашена наліпом, кілька – наскрізними проколами. Знайдено уламки банкоподібних горщиків з пальцевими вдавленнями по краю, наліпними валиками та наскрізними проколами або без будь якого орнаменту. Виявлено фрагменти вінець, ручок та стінок з різним геометричним орнаментом черпаків. Тарний посуд представлений уламками вінець та денць корчаг. До виробів з глини відносяться: прясла різних форм, обломки конусів, обточені стінки ліпних горщиків, фрагмент хлібця, частина статуетки та бусина. Предмети з каменю репрезентовані шматком пісковика та уламком зернотерки. До виробів з кістки належать знаряддя праці: струг з ребра тварини та астрагал, сточений під час використання. Металеві вироби представлені чотирма залізними шилами, бронзовими пронізкою та пластиною, дволопатевої вістря стріли та уламком виробу невідомого призначення. Слід також відзначити виявлену стінку античної столової посудини, поверхня якої вкрита чорним лаком. Увесь

комплекс знахідок має аналогії серед виявлених раніше матеріалів, тому його вдалося датувати VII – першою половиною VI ст. до н. е.⁸

У 2015 році проводилися роботи з археологічного нагляду на поселенні **Перемірки I**. У траншеї, було виявлено кілька об'єктів скіфського часу. У чорноземному заповненні ями № 1 було виявлено 119 фрагментів ліпного посуду, частина ліпної катушки, 52 фрагменти кісток тварин, 12 шматків глиняної обмазки та залишки деревного вугілля.

Керамічний комплекс одночасовий. Найбільш виразними знахідками є фрагменти невеликого ліпного чорнолискованого черпака з петлеподібною ручкою з коротким хвостоподібним виступом-відростком. Виріб прикрашений смугою ритованого геометричного орнаменту на тулубі, де між трьох прокреслених ліній у шашковому порядку розміщено вертикально і навскісно заштриховані прямокутники, без заповнення білою пастою. На ширшій лицевій площині петлеподібної ручки черпака містився допоміжний прокреслений візерунок у вигляді видовженого ромбу, що переділявся штрихуванням на шість рівномірних частин (рис. 154).

Основна частина керамічного комплексу представлена уламками горщиків з пальцевими защипами та проколами під вінцем, частина з яких додатково була оперезана по максимальному розширенню тулуба масивним підтрикутним за перетином наліпним валиком, рівномірно розподіленим акуратними відбитками пучки пальця руки. Кілька невеликих фрагментів мали аналогічний валик на плічках посудин. Також виявлено значну кількість розвалів нижніх частин ліпних горщиків великого розміру, що не мали утору. Знайдені матеріали дозволяють датувати цей господарський об'єкт не пізніше початку VII ст. до н. е. У ямі № 2 виявлено лише 8 фрагментів кісток тварин та один невиразний уламок ліпного горщика, скіфського часу, ймовірно, датується, як і в об'єкті № 1, VII ст. до н. е. У ямі № 3 знахідок виявлено не було. Матеріали із заповнення ями № 4 представлений лише дрібним

---

⁸ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки I. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2019. С. 78-88.

фрагментом ліпної кераміки та шматками обпаленого ґрунту. У ямі № 5 предметів матеріальної культури не виявлено.

Відповідно до виявлених знахідок, дане поселення можна датувати в межах кінця VIII – початку VII ст. до н. е.⁸

У 1987 році Полтавська Лівобережна експедиція Полтавського педагогічного інституту, під керівництвом П. Я. Гавриша, провела археологічні дослідження поселення **Саранчівка**. Розкоп мав площу 503 м². У першому штику, глибиною до 0,2 м, виявлено значну кількість знахідок – 2057 одиниць. Із них 46 внесено до колекційного опису, інші – не взятий матеріал. Дослідження цього шару території поселення дають можливість відмітити тенденцію: чим ближче квадрати розкопу розташовувались до центру поселення, тим кількість знахідок ставала більшою. Є ділянки які особливо відрізняються насиченістю матеріалів, до таких можна віднести місця над об'єктами № 3, № 6, № 8 – 11.

До не взятого матеріалу увійшли: 1892 невиразних фрагменти ліпної кераміки, 83 уламки кісток тварин, 27 шматків глиняної обмазки, 6 обломків донець ліпного посуду, 1 фрагмент ручки ліпної кераміки та 2 невиразних фрагменти античних амфор.

Основну масу всіх знахідок з верхнього шару склали фрагменти ліпної кераміки. Серед них найбільше виявлено вінець горщиків. За орнаментом їх можна поділити на умовні групи: 3 фрагменти із профілем трішки вигнутим назовні, по краю, або на шийці по периметру проходить ряд проколів; 1 фрагмент має на зовнішньому краю пальцеві вдавлення; 4 фрагменти мають пальцеві вдавлення розміщені по краю та наскрізні проколи по периметру; 2 фрагменти із пальцевими вдавленнями розміщеними по зовнішньому краю вінця і на валику, який знаходиться на шийці посудини, вище валика по периметру – ряд проколів; 9 фрагментів мають розміщений на шийці посудини наліпний валик з пальцевими вдавленнями, по ньому, або дещо вище по

---

⁸ Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М. Роботи в урочищі Перемірки у Більську. // Археологічні дослідження Більського городища. 2015. ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2016. С. 126-136.

периметру – ряд наскрізних або не наскрізних проколів; 1 фрагмент із розміщеним на шийці посудини наліпним валиком з пальцевими вдавленнями, під ним по периметру нанесений ряд вертикальних насічок, профіль плавно вигнутий назовні; 1 фрагмент являє собою вінце невеликої посудини, плавно вигнутий назовні, по зовнішньому краю нанесені косі (нахилом вліво) насічки, нижче по периметру – ряд проколів; вінця без орнаменту. Виявлено два фрагменти стінок горщиків з наліпним валиком, один з яких гладкий, інший має пальцеві вдавлення. Також знайдено 4 фрагменти денць ліпного посуду, на одному з яких чітко видно відбитки зерен проса. До столового посуду можна віднести 4 фрагменти вінця мисок, два з яких покриті слабким чорним лискуванням та уламок чорнолискованого денця. За профілем миски мають загнуті всередину округлі краї, один фрагмент має невеликий внутрішній бортик, другий – зовнішній. Виявлено 1 фрагмент ручки посудини з різним орнаментом у формі ромбів із заштрихованими паралельними лініями. Вироби з глини представлені двома пряслами конічної форми і гудзиком краї якого по всьому периметру покриті вертикальними нігтьовими вдавленнями. Вироби з каменю репрезентовані кремнієвим мікролітом та фрагментом розтирача. До виробів з металів відносяться залізне шило, залізна стамеска, залізний ніж та бронзове трилопатеве вістря стріли (рис. 155 – 160).

У другому штику культурного шару, глибина 0,2–0,4 м було виявлено 1583 знахідки. До не взятого матеріалу ввійшли: 1217 невиразних фрагментів ліпної кераміки, 254 кістки тварин, 32 шматки глиняної обмазки, 12 фрагментів денць ліпного посуду, 1 фрагмент ручки посудини, 1 фрагмент чорнолискованої кераміки, 1 фрагмент стінки античної амфори. Знахідки на другому штику культурного шару розміщені не рівномірно. У східній частині розкопу їх у 2-3 рази більше ніж у західній. Велике скупчення дрібних фрагментів кераміки відмічається над об'єктами № 1, № 3, № 5 – 6, № 10 – 11.

Над ямою № 3 особливо велика насиченість культурного шару керамікою, обмазкою та кістками тварин. Найбільш широко серед фрагментів кераміки представлені вінця. За типом орнаменту їх можна розділити на

наступні групи: 7 фрагментів – із гладким заокругленим краєм, по якому, або по шийці по периметру посудини присутні наскрізні проколи; 1 фрагмент вінця такого ж типу, з різницею лише, що проколи не наскрізні; 9 фрагментів мають пальцеві вдавлення по зовнішньому краю, під якими, або на шийці посудини по периметру присутні наскрізні проколи; 7 фрагментів по зовнішньому краю мають тонкий наліпний валик з пальцевими вдавленнями або защипами, під валиком по периметру – ряд наскрізних проколів; 4 фрагменти на шийці посудини мають наліпний валик з пальцевими вдавленнями, по ньому, або дещо вище по периметру присутні наскрізні проколи, краї вінця гладкі; 1 фрагмент має розміщений на шийці посудини валик із пальцевими вдавленнями, на яким по периметру присутні наскрізні проколи, по зовнішньому краю маються пальцеві вдавлення; 1 фрагмент має крупний наліпний валик на шийці, по валику і по зовнішньому краю нанесені пальцеві вдавлення, між ними по периметру – наскрізні проколи; 1 фрагмент без орнаменту. Виявлено також уламок стінки товстостінної посудини із наліпним валиком, по якому нанесені пальцеві вдавлення, поверхня має слабе лискування. Взято 3 фрагменти донець ліпного посуду, які мають відбитки злаків, серед яких особливо видимі сліди зерен проса. Виявлено 2 фрагменти ручок посудин, на поверхні одного з яких помітне слабе чорне лискування, другий уламок має відбиток відростку. До посуду типу кубка або черпака відносяться фрагменти вінця і стінки з різним геометричним орнаментом. Також знайдений фрагмент товстого, ретельно заглаженого, покритого чорним лискуванням вінця корчаги. Виявлено 5 фрагментів вінець мисок. Всі, крім одного, мають плавний по профілю загин всередину, краї гладкі, заокруглені. Один із представлених уламків має зрізаний край. Всі вінця покриті лискуванням, три з них чорнолисковані.

Серед виробів з глини виділяється 2 прясла, одне має урізано-конічну форму, інше у вигляді гудзика. По ребру зроблений своєрідний орнамент нігтьовими вдавленнями. Також виявлено 2 обпечених глиняних конуси. Металеві вироби представлені бронзовою булавкою з грибоподібною шляпкою

й орнаментом із кільцевих ліній на розширеній частині стержня. За класифікацією В. Г. Петренка, булавка відноситься до четвертого варіанту типу 10⁸ (рис. 155 – 160).

На третьому штику, глибина 0,4–0,6 м, культурний шар присутній лише на східній ділянці розкопу. Насиченість культурних нашарувань на третьому штику, враховуючи різке скорочення площі і товщини, виявилось найбільшим. Всього на даній глибині виявлено 842 знахідки, із яких лише 55 ввійшли в колекційний опис. Не взятий матеріал складає: 440 невиразних фрагментів кераміки, 55 шматків глиняної обмазки, 274 кістки тварин, 12 фрагментів лискованої кераміки, 6 фрагментів донець ліпного посуду. Найбільше скупчення дрібних фрагментів кераміки помічено над ямами № 1, № 3 – 6 та № 9.

Серед виразних фрагментів кераміки на першому місці виявилися вінця ліпних горщиків. За типом орнаменту їх можна розділити в умовні групи: 2 фрагменти – вінця, що мають по периметру тільки наскрізні проколи; 1 фрагмент має наліпний валик з пальцевими вдавленнями, який розміщений в районі слабо вираженої шийки посудини; 1 фрагмент має розміщений по зовнішньому краю вінця валик з пальцевими вдавленнями, дещо вище валика – наскрізні проколи; 4 фрагменти – вінця з валиком на шийці, по якому мають пальцеві вдавлення, дещо вище валика розміщені наскрізні проколи; 5 фрагментів на шийці посудини мають наліпний валик з пальцевими вдавленнями, зсередини по периметру навпроти валика зроблені наколи; 4 фрагменти мають розміщений на шийці посудини наліпний валик з пальцево-нігтьовими вдавленнями, під валиком по периметру зроблені вертикальні насічки. Виявлено 2 фрагменти донець горщиків, на одному з яких добре видно відбитки злаків. Із тарного посуду знайдено злегка гладке і підлисковане вінце корчаги. Кубки представлені фрагментом профільованого чорнолискованого тонкостінного вінця та фрагментом дна із заглибленням посередині, поверхня якого покрита чорним лискуванням. Варто відзначити фрагмент стінки ліпної

---

⁸ Петренко. В. Г. Украшения Скифии VIII – III вв. до н.э. // Наука. М., 1978. С. 14.

посудини, покритий різним орнаментом у вигляді паралельних ліній, затертих білою пастою. Серед комплексу кераміки третього штика виділяється фрагмент маленької посудини, типу стопки, поверхня якої слабо обпечена, а в глині майже немає домішок. Виявлено 6 фрагментів мисок, всі, крім одного, покриті чорним лискуванням. Серед інших виробів з глини присутні два прясла, одне з яких має усічено-конічну форму, інше – усічено-пірамідальну. На нижній частині другого намальований солярний знак у вигляді хреста. Єдиний фрагмент грецького імпорту представлений ручкою античної амфори. Металевих знахідок майже не виявлено, окрім дрібних і тонких шматків сильно окисленої бронзи.

У заповненні ями № 1 було виявлено 25 знахідок (рис.161). Фрагментів кераміки зафіксовано 10: на глибині 0,6 м – 7 шт., на глибині до 0,8 м – 1 шт. Також виявлено 4 шматки глиняної обмазки і 9 кісток тварин. За виявленою керамікою об'єкт можна датувати VII ст. до н. е.

У ямі № 2 виявлено лише 32 фрагменти глиняної обмазки і одну кістку тварини.

У заповненні ями № 3 виявлено 135 знахідок (рис. 161). На глибині до 0,8 м: 37 невиразних фрагментів ліпної кераміки, 18 шматків глиняної обмазки та 6 кісток тварин. Виявлено 4 вінця мисок, три з яких чорнолисковані. Також керамічний комплекс даної глибини представлений кількома фрагментами вінець ліпних горщиків із притаманним орнаментуванням. На глибині до 1,0 м: 25 невиразних фрагментів ліпної кераміки, 2 шматки обмазки, 9 кісток тварин, 1 фрагмент стінки античної амфори. Глибина до 1,2 м: 5 невиразних фрагментів ліпної кераміки, 2 кістки тварин, 2 шматки глиняної обмазки. У північно-східному кутку об'єкта виявлено добре збережений залізний ніж. Глибина до 1,4 м: 11 невиразних фрагментів кераміки, 3 кістки тварин, 1 шматок глиняної обмазки. Таким чином, дані стратиграфії та вертикальне розміщення знахідок в об'єкті, наявність обмазки та зруйнованої пічки, дозволяють трактувати його як залишки наземного побутового приміщення напівземлянкового типу.

У заповненні ями № 4 виявлено 23 знахідки, з яких тільки 5 взято до колекційного опису (рис. 161). Не взятий матеріал: 4 невиразні фрагменти кераміки, 6 фрагментів чорнолискованої ліпної кераміки, 8 кісток тварин. Всі знайдені в об'єкті вінця горщиків мають притаманне орнаментування. Спираючись на виявлені матеріали, об'єкт можна продатувати VII ст. до н. е.

У ямі № 5 виявлено 32 знахідки, 3 з яких внесено до колекційного опису (рис. 162). Більшість матеріалів виявлено у нижній частині об'єкту. Серед кераміки виділяється 3 фрагменти з чорним лискуванням, один з яких є відбитим піддоном миски. Знайдено фрагмент вінця посудини з наскрізними проколами та частково збереженим наліпним валиком на шийці. Матеріали, а відповідно і об'єкт, датуються VII ст. до н. е.

У заповненні ями № 6 виявлено 56 знахідок, із яких 9 взято до колекції (рис. 162 – 163). Більшість знахідок зафіксовано на глибині 1,2–1,4 м. До не взятого матеріалу ввійшли: 31 невиразний фрагмент кераміки та 16 кісток тварин. У верхній шарі заповнення виявлено фрагменти вінця горщиків з притаманним орнаментуванням та уламки донець. Зважаючи на стратиграфію об'єкту, його розміри, конфігурацію та виявлений матеріал, можна датувати його VII ст. до н. е.

У ямі № 7 виявлено лише 5 невиразних фрагментів кераміки, які до колекційного опису включені не були.

Заповнення ями № 8 не багате на знахідки. Всього виявлено 25 предметів матеріальної культури. Серед них 7 дрібних фрагментів кераміки, 3 шматки глиняної обмазки та 15 кісток тварин. Датуючого матеріалу не виявлено.

У ямі № 9 зафіксовано 126 знахідок, 10 із них взяті до колекції (рис. 164). Більшість артефактів виявлено на глибині 1,4–1,7 м. Не взятий матеріал складає: 80 невиразних фрагментів кераміки, 1 шматок глиняної обмазки та 35 кісток тварин. На глибині до 1,4 м виявлено 3 фрагменти вінця чорнолискованих мисок, а також донець посудини із відбитками проса. На глибині 1,6 м знайдено 2 фрагменти великої посудини із проколами по краю. Тут же виявлено аналогічного типу вінце, але менших розмірів. Варто

відзначити, що на дні ями знайдено 9 фрагментів ліпних чорнолискованих посудин. На основі керамічного комплексу, об'єкт датується VII ст. до н. е.

У заповненні ями № 10 виявлено 46 знахідок, 9 із яких взято до колекційного опису (рис. 165). Не взятий матеріал представлений дрібними фрагментами ліпної кераміки та кістками тварин. До колекції включено 2 фрагменти денець та фрагмент стінки ліпного посуду із наліпним валиком, по якому розміщені пальцеві вдавлення. Вінця представлені в об'єкті мають притаманне орнаментування. Спираючись на виявлені знахідки, можна встановити датування в межах VII – VI ст. до н. е.

У ямі № 11 виявлено всього 5 знахідок, які до колекції взяті не були (рис. 161). Таким чином, у межах дослідженої ділянки, вдалося виявити 4993 знахідки, із яких 220 внесено до колекції музейного зберігання. У культурному шарі зібрано 4482 артефакти, в заповненні ям – 511.

Відповідно до виявленого матеріалу, можна стверджувати, що нижні шари розкопу датуються VII ст. до н. е., у верхніх пластах переважають знахідки VI ст. до н. е.⁸

Під час польового сезону 1987 року, Полтавська Лівобережна експедиція Полтавського педагогічного інституту, під керівництвом П. Я. Гавриша, провела археологічні дослідження на поселенні **Геюсів Яр**. Спочатку, для визначення приблизних меж поселення було проведено збір підйомного матеріалу. Науковець відмічає, що знахідки розповсюджувалися на території площею приблизно 8 га. Всього за кілька годин роботи було виявлено 1448 знахідок, серед них 147 ввійшли до колекції. Інші склали не взятий матеріал: 1201 невиразний фрагмент ліпної кераміки, 53 фрагменти денець ліпного посуду, 46 дрібних фрагментів ліпної чорнолискованої кераміки та фрагмент стінки античної амфори.

Найбільшу частину керамічного комплексу складають вінця ліпних горщиків (рис. 166). За типом орнаменту їх можна розділити на умовні групи: 9

---

⁸ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125. С. 2-26.

фрагментів – вінця з гладким заокругленим краєм, по якому, або на шийці по периметру горщика розміщені наскрізні проколи; 10 фрагментів мають пальцеві вдавлення по зовнішньому краю, нижче – ряд проколів; 2 фрагменти по зовнішньому краю мають тонкий валик з пальцевими вдавленнями, під ним розміщений ряд проколів; 21 фрагмент має на шийці горщика наліпний валик з пальцевими вдавленнями, дещо вище або по ньому присутні наскрізні проколи; 4 фрагменти мають пальцеві вдавлення по зовнішньому краю і по валику, який розміщений по шийці посудини; 3 фрагменти мають пальцеві вдавлення по зовнішньому краю і по валику, який розміщений на шийці посудини, між пальцевими вдавленнями присутні наскрізні проколи; 1 фрагмент чорнолискованого горщика банкоподібної форми, по зовнішньому краю вінця і по валику присутні нігтьові вдавлення, по валику – наскрізні проколи; 1 фрагмент має у верхній частині тонкі косі насічки і наскрізні проколи (рис. 166 – 167).

Виявлено також 4 фрагменти стінок горщиків з наліпним валиком та пальцевими вдавленнями, 9 фрагментів денець горщиків, серед яких один з невисоким піддоном. До колекції взято 10 фрагментів ручок ліпного посуду, одна з яких має різний орнамент у вигляді паралельних ліній. 4 фрагменти вінця корчаг, покриті світлим лискуванням та 4 вінця чорнолискованих кубків, серед яких 2 мають різний геометричний орнамент, заповнений білою пастою. До посуду типу черпаків відноситься петлеподібна ручка, відросток верхньої частини ручки і фрагмент чорнолискованої ручки (рис. 167).

Глиняні вироби представлені двома глиняними вальками, фрагментом великого конусу, два цілих і 4 фрагменти прясел різних форм. Також слід відзначити цікаву знахідку у вигляді прясла, але без вертикального отвору (можливо, це заготовка для прясла). Виявлена також глиняна катушка, на одній стороні якої прокреслений солярний знак – коло з хрестом посередині, густо вкритий точковим орнаментом (рис. 169).

Кам'яні вироби репрезентовані 4 кварцитовими розтирачами, прямокутний в перерізі, з отвором для підвішування оселок, також виявлено шматок болотної руди (рис. 170).

Для визначення потужності культурних нашарувань за 20 м на південь від одного із зольників було закладено шурф площею 10 м². В першому штику, глибиною до 0,2 м, виявлено 12 дрібних фрагментів стінок ліпного посуду і вінце чорнолискованої миски.

У другому штику, глибиною 0,2–0,4 м, знайдено 55 невиразних фрагментів кераміки, 31 шматок глиняної обмазки, по одному фрагменту чорнолискованої посудини та стінки античної амфори, а також 77 кісток тварин. До колекційного опису було взято 2 денця ліпної кераміки, одне з них лискованої посудини, інше з відбитками злаків, великий фрагмент денця миски на піддоні. Виявлено також вінце кубка зі слабким чорним лискуванням. Серед глиняних виробів варто відзначити глиняну зооморфну статуетку (рис. 169).

Третій штик, глибиною 0,4–0,6 м, був більш насиченим на знахідки. До не взятого матеріалу ввійшли: 94 фрагменти глиняної обмазки, 25 невиразних фрагментів кераміки та 11 кісток тварин. До колекції взято 1 фрагмент обмазки з чіткими відбитками прутів, денце посудини з рантиком, фрагмент дна миски. Виявлено один невеликий фрагмент вінця посудини з проколами по периметру на шийці і з ледь помітними пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю.

На 4 штику, глибиною 0,6–0,8 м, знахідок стає менше. Не взятий матеріал: 93 шматки глиняної обмазки, 12 невиразних фрагментів кераміки, 1 фрагмент денця посудини та 2 кістки тварин. В цьому шару знайдено шматок шлаку, 1 невеликий фрагмент чорнолискованої посудини. Виявлено єдине вінце горщика, краї якого заокруглені, нижче краю, по периметру присутні наскрізні проколи, на шийці розміщений наліпний валик з пальцевими вдавленнями.

5 штик, глибиною 0,8–1,0 м, під яким уже розміщувалася материкова глина був доволі бідним на знахідки. До колекції не включено: 11 невиразних фрагментів кераміки, 2 шматки глиняної обмазки та 5 кісток тварин.

Таким чином, вдалося в'яснити, що потужність культурного шару складає 0,9–0,95 м. Скупчення обмазки та пухкий ґрунт вказують на те, що, скоріше всього, шурфом було перерізано якийсь об'єкт, межі якого у розкопі не простежувалися.

Резюмуючи, можемо сказати, що поселення в урочищі Геюсів Яр одношарове і відноситься до скіфського часу, синхронно існувало з Більським городищем. Велика кількість кераміки архаїчного скіфського часу дозволяє датувати дане селище в межах VII–VI ст. до н. е.⁸

На поселенні **Лазьки I** археологічні роботи не проводились, але під час розвідувальних робіт 1999 року експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації вдалося зібрати підйомний матеріал. На поверхні зольних насипів було виявлено фрагменти вінець ліпних горщиків, які прикрашені пальцевими вдавленнями та проколами. Кам'яні знахідки представлені точилом-мантачкою з отвором для підвішування. Слід відмітити також уламок тім'яної частини черепа людини⁸.

Пізніше, у 2017 році експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» оглядала поверхню пам'ятки, з метою фіксації приблизних меж поселення, за розповсюдженням знахідок. Підйомний матеріал репрезентовано фрагментами вінцевих частин ліпних горщиків з проколами та пальцевими вдавленнями, уламком стінки товстостінної ліпної чорнолискованої корчаги, кількома шматками донець ліпного посуду. Знайдені фрагменти, а відповідно, і поселення можна датувати в межах VI ст. до н. е.⁸

У 2001 році Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і ЦОДПА провели невеликі науково-рятівні роботи на східній периферії

---

⁸ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125. С. 26-31.

⁸ Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» - УСК «Селещина», на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В. // Науковий архів Інституту археології НАН України. ф. е. спр. 1999/68

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2020.

поселення **Холодівщина I**. Метою роботи було здійснення археологічного нагляду під час прокладання траси водогону. Під час розвідувальних обстежень, науковці відмітили «попелястість» культурних нашарувань та виявлені поодинокі уламки ліпного посуду VII – VI ст. до н. е. (рис. 171).

Саме на ділянці де повинна була проходити траншея водогону було виявлене незначне скупчення культурних решток, розповсюджених на території 60 x 80 м. Траплялися дрібні фрагменти античних амфор та уламки стінок ліпних горщиків. Поблизу ями № 1 виявлено два скупчення уламків кераміки, кілька кісток тварин. Та виділялася стінка світло оранжевої амфори з домішками блискіток піроксену в тісті, один з країв фрагменту був рівно і ретельно сточений, а сам уламок використовувався в якості доводочного абразиву.

Керамічний комплекс господарської споруди № 1 представлений уламками великих і середніх за розмірами ліпних горщиків (рис. 172). Серед них виділяється: фрагмент великого горщика-зерновика (піфоса) з різко відігнутих вінцем, прикрашеним пальцево-розчленованим валиком та проколами по перегину і пружці, з добре заглаженою поверхнею (рис. 173); верх великого горщика-зерновика з банковим, стягнутим до середини вінцем, з масивним пальцево-розчленованим валиком і проколами по пружці; верхню частину горщика з трохи відігнутих вінцем, прокресленою смугою під ним та рядом проколів і масивним пальцево-розчленованим валиком; фрагмент горщика з ледь відігнутих вінцем, проколами та пригладженим пальцево-розчленованим невисоким валиком. Усі уламки належать до кола керамічних виробів середини VI – початку V ст. до н. е.

Менш представницькою є добірка ліпної кераміки пізньоскіфського періоду – V – IV ст. до н. е. із нижньої частини заповнення. Серед них: уламки верху горщика з ледь відігнутих, із пальцево-нігтьовими заціпами, вінцем, проколами під ним, дещо зглаженою поверхнею, та горщика з незначно відігнутих вінцем і нанесених під ним проколами. Варто зазначити, що серед знахідок трапився фрагмент доволі архаїчної посудини – уламок ручки

сіролискованого черпака з прокресленим заштрихованим ромбічним орнаментом, у вигляді стилізованого геометричного «птаха», заповненим білою пастою, кінця VII – VI ст. до н. е. (рис. 172). Кам'яні вироби представлені частиною розтрісканого кварцитового розтирача, що підтверджує господарський характер використання даного об'єкту (рис. 174). Отже, виявлений об'єкт є господарською будівлею пізньоскіфського часу, яку, на підставі лише керамічних матеріалів, можна від кінця V до середини-кінця IV ст. до н. е.

Вироби з металів, виявлені у культурному шарі, представлені: 1 виплеск-зливков бронзи, шматок бронзового поламаною пластівчастого виробу (схожий на поламане дзеркало), фрагмент стінки литого мідного казана, довговтульчате дволопатеve бронзове вістря стріли (рис. 175).

Пізньої осені 2001 року на поселенні Холодівщина I експедиція ЦОДПА Управління культури Полтавської облдержадміністрації проводила дослідження самовільно прокладеної будівельниками траншеї. Переважна більшість підйомного матеріалу навколо неї не відрізняються від характерних знахідок інших поселень скіфської доби.

Керамічний комплекс представлений фрагментами стінок, денець, зрідка – вінець ліпного посуду VI – початку V ст. до н. е. Кам'яні вироби репрезентовані шматками кварциту різної форми, в основному у вигляді сколів та відщепів, та каменями-розтирачами. До колекції взято: вінця ліпних горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями та проколами, уламки ліпних мисок, кілька прясел різних форм, уламок мініатюрної банку подібної посудинки.

Серед індивідуальних знахідок слід відзначити абразив конічної форми, виготовлений із ручки античної амфори та залізне дволопатеve втульчате вістря стріли, що за Г. І. Мелюковою належить до 4 хронологічної групи стріл⁸.

Під час досліджень було виявлено кілька археологічних об'єктів. У заповненні ями № 1 нечисленні знахідки представлені фрагментами стінок

---

⁸ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. // Свод археологических источников, Наука. Москва, 1964.

амфори фососького кола та уламком вінця мініатюрної античної сільнички, фрагментами стінок ліпних горщиків та уламком стінки чорнолискованої миски, шматками обмазки.

Із верхніх шарів ями № 2 походять фрагменти вінець горщиків з пальцевими защипами і вдавненнями під краєм зрізу та проколами, уламки вінець горщиків, частина з яких мали ремонтні отвори. Виявлено фрагменти денць з відбитками проса чи його полови. Зафіксовано нижню частину невеликого тонкостінного горщика та третину кухля з ручкою. До столового посуду відносяться фрагменти вінець та стінок мисок, уламок чорнолискованого черпака. Серед тарного посуду виявлено обломки вінець корчаг. Серед предметів античного імпорту виділяється ніжка амфори фасоського кола, що датується V ст. до н. е. та фрагмент рожево глиняної посудини зі слідами чорного лаку. У нижній частині заповнення містилося значно менше знахідок: верх корчаги, уламок вінця горщика із пальцевими вдавненнями, нижче – проколами та фрагмент вінця миски. Серед не взятого матеріалу: 92 невиразних фрагменти стінок, 9 денць, 7 фрагментів стінок і денць мисок та корчаг, 29 кісток тварин.

Знахідки ями № 4 представлені вінцями ліпних мисок, вінцями корчаг, стінками й денцями горщика, шматком ручки античної амфори. Варто відзначити оббите пряслице біконічної форми з однією зрізаною основою та добре заглаженою поверхнею. До менш виразних матеріалів належить 11 уламків стінок ліпних горщиків і миски. Яма, вірогідно, належить до числа сміттєвих, проте може бути й основою однієї із господарських будівель. Датується кінцем VI – початком V ст. до н. е.

У заповненні ями № 5 виявлено уламки вінець ліпних горщиків, орнаментованих пальцевими защипами по зовнішньому краю зрізу і наскрізними отворами. Знайдено фрагмент вінця горщика, прикрашеного по зовнішньому краю зрізу скошеними відбитками палички, а також частина денця горщика з відбитками зернівок рослин. Яма є об'єктом господарського призначення кінця VI – початку V ст. до н. е.

Серед знахідок із ями № 6 слід відзначити фрагменти вінець та верхніх частин горщиків з пальцевими вдавненнями або защипами під краєм зрізу, що нижче додатково прикрашалися проколами. Траплялися дрібні частини денць і стінок ліпного посуду. Виявлено також 4 фрагменти вінець мисок, два з яких мають бортик. Античний імпорт представлений нижньою частиною хінської, так званої «протоковпачкової» амфори. Серед не взятого матеріалу відзначається: 50 уламків стінок горщиків, кілька денць, 3 фрагменти стінок мисок, дрібний уламок ліпної мініатюрної посудинки, шматок кварциту, сколи стінок античних амфор та кістки тварин. Об'єкт міг бути основою господарської будівлі, що датується VI – початком V ст. до н. е.

Отже, виявлені матеріали, а відповідно і поселення в урочищі Холодівщина датується VI – V ст. до н. е., тобто селище існувало на даній території у часи розквіту Більського городища.⁸

У 2001 році Охоронна експедиція ЦОДПА провела оглядові роботи щойно виявленого поселення **Холодівщина II**. Тоді вдалося встановити приблизні межі поселення, шляхом збору підйомного матеріалу, та визначити насиченість культурного шару. В ході робіт було виявлено незначну кількість предметів матеріальної культури скіфського часу, більшість з яких становлять невиразні фрагменти ліпного посуду. Знахідки до колекції не взято.

У 2016 році проводився огляд місцевості курганного некрополю скіфського часу Скоробір-Осняги-Марченки експедицією ІКЗ «Більськ». За допомогою новітніх програм з використанням супутникових знімків вдалося помітити ледве виразні округлості на краю поля, що розміщувалися на південний захід від урочища Скоробір. Учасники експедиції вирішили перевірити дану ділянку на наявність там скіфських курганів. При поверхневому огляді території пам'ятки все ж вдалося зафіксувати кілька ледь помітних насипів. Але при детальному обстеженні науковці виявили велику кількість археологічного матеріалу, що траплявся як на самих пагорбах, так і на

---

⁸ Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Селище Холодівщина I у північно-західній окрузі Більського городища (за результатами науково-рятивних досліджень 2001 р.). // Феномен Більського городища 2020: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської конференції, ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 259-288.

території навколо них. Знахідки виявились досить виразними матеріалами скіфського часу. Вдалося зібрати фрагменти вінцевих частин ліпної кераміки, орнаментовані наліпним валиком, насічками по верху та наскрізними проколами під краєм вінця, а також уламки чорнолискованих мисок. Знайдено також фрагменти ручок черпаків, на одному з яких зберігся різний геометричний орнамент. Інші вироби з глини представлені одним цілим та двома фрагментами прясел біконічної форми зі зрізаними вершинами та частиною глиняної катушки.

Не зважаючи на те, що навколишні території неодноразово обстежувалися науковцями різних експедицій, про поселення на даній ділянці згадок ніде не було. Тому воно отримало назву **Скоробір I**. Відповідно до виявленого матеріалу, встановлено датування пам'ятки в межах VI ст. до н. е.⁸

Пізніше, цього ж року, на поселенні були проведені археологічні дослідження. І. Б. Шрамко та С. А. Задніков на східній частині селища заклали шурф № 1, площею 4 м². Основна частина знахідок із дослідженої території виявлена на глибині 0,25 м. Керамічний комплекс складають стінки ліпного посуду, фрагменти вінця ліпної посудини з гладким краєм. Грецький імпорт представлений фрагментами вінця античної амфори фасоського виробництва V ст. до н. е., з частиною ручки та фрагментами стінок античних амфор. Серед виробів із глини присутні фрагмент прясла циліндричної форми. На глибині 0,25–0,55 м зустрічаються фрагмент вінця, обломки стінок та частини донець ліпної кераміки. До не взятого матеріалу відносяться шматки глиняної обмазки та кістки тварин. На поверхні пам'ятки виявлено фрагменти стінок, та уламок вінця ліпної кераміки, прикрашений пальцевими вдавненнями по краю та наскрізними проколами, стінки античних амфор, які, вірогідно, датуються V ст.

---

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 220-221.

до н. е., що вказує нам на те, що поселення існувало на даній території в середньоскіфський час⁸.

Перші археологічні обстеження поселення **Привороття** проведені у 2019 році експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ». Під час поверхневого огляду території науковцям вдалося зібрати 58 артефактів ранньоскіфського часу, серед яких слід виділити 2 фрагменти чорнолискованих черпаків з різним геометричним орнаментом, 3 уламки червоно глиняних античних амфор, 2 вінця ліпних горщиків, прикрашених наліпним валиком і наскрізними проколами, 3 фрагменти донець ліпної кераміки. Решта – невиразні шматки ліпного посуду доби раннього заліза.

З метою визначення потужності культурного шару, було закладено шурф № 1. На глибині 0–0,2 м виявлено 4 фрагменти стінок ліпного посуду та шматки обпеченої глини (рис. 176). Знахідки з глибини 0,2–0,4 м представлені 6 уламками стінок ліпної кераміки. На глибині 0,4–0,6 м знайдено лише 4 стінки ліпного посуду. А глибина 0,6–0,8 м виявилася взагалі не насиченою, де вдалося зафіксувати всього 1 стінку ліпної кераміки. За результатами цих розвідок вдалося встановити приблизні межі поселення та потужність культурних нашарувань. Усі артефакти, а відповідно і поселення можна датувати в межах кінця VII – VI ст. до н. е.⁸

У 2016 році експедиція ІКЗ «Більськ» провела дослідження поселення **Барвінкова гора I**. В ході робіт було закладено два шурфи.

У шурфі № 1, площею 4 м² було зафіксовано наступні знахідки: 0–0,1 м – 1 фрагмент ліпної кераміки; 0,1–0,4 м – виявлено 30 уламків ліпної кераміки; 0,4–0,65 м – знайдено 11 фрагментів ліпної кераміки. На рівні материка зафіксовано об'єкт № 1, у якому вдалося виявити 31 уламок ліпної кераміки. По всій глибині шурфа, майже рівномірно, були роз приділені шматки глиняної

---

⁸ Задников С. А., Шрамко И. Б. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища 2016. ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2017. С. 251.

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 171-172.

обмазки та обпеченої глини, дрібне каміння, фрагменти кісток та грудки конкреції.

У шурфі № 2, площею 2 м² знахідки було виявлено лише на глибині 0,1–0,3 м – 4 фрагменти ліпної кераміки⁸.

У 2019 році були проведені повторні дослідження поселення. Для визначення глибини залягання культурних нашарувань на окраїнах селища було закладено шурф № 1, площею 4 м². Виявлення знахідок за глибинами: 0–0,25 м – 5 фрагментів вінець ліпного посуду; 0,25–0,45 м – знайдено 10 вінець ліпної кераміки, 2 фрагменти денець та 26 уламків стінок. Знахідки, виявлені у шурфі датуються середньоскіфським часом.

Цього ж польового сезону було заплановане проведення геофізичної зйомки південно-західної частини пам'ятки, тому постала необхідність повністю очистити дану ділянку від металевих фрагментів (рис. 177). Серед виявлених матеріалів найбільш виразними були: бронзова лита бляшка від кінської упряжі у вигляді стилізованої голови лося, що датується V ст. до н. е.; фрагмент бронзової литої бляшки від кінської упряжі, оформленої у вигляді стилізованої задньої частини хижака родини котячих, з датуванням друга половина V – початок IV ст. до н. е.; двостороннє тесло-сокира клиноподібної форми, розширене до низу, з боковими трикутними виступами-«крилами» у верхній частині, що датується VI – V ст. до н. е. Однак найцікавішим артефактом виявилася бронзова лита бляшка-нащічник від кінської упряжі у вигляді лапи звіра (рис. 178). Аналогічна бляшка знайдена біля села Олександрівка Білогірського району Автономної республіки Крим на початку гірського масиву Карабі-Яйла⁸.

В центрі південно-західної ділянки закладено шурф № 2. На глибині 0–0,2 м виявлено 1 дуже дрібний уламок ліпної кераміки; 0,2–0,4 м – знайдено 2

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2017. С. 185-186.

⁸ Скорый С. А., Зимовец Р. В. Скифские древности Крыма. // Материалы одной коллекции. Видавець: Олег Філюк. Київ, 2014. С. 126-127.

фрагменти ліпного посуду та кілька шматків обпеченої глини; на глибині 0,4–0,6 м знахідки відсутні.

У шурфі № 3 зафіксовано лише 1 фрагмент стінки ліпного горщика.

У шурфі № 4 знайдено 1 уламок червоно глиняної кружальної амфори.

Знахідки із шурфа № 5 представлені 3 фрагментами ліпного посуду.

У шурфі № 6 виявлено дрібні шматки обпеченої глини та 1 фрагмент стінки червоно глиняної кружальної амфори.

Матеріали із шурфа № 7 являють собою 3 фрагменти стінок ліпної кераміки та кілька шматків обпеченої глини.

У шурфі № 8 виявлено лише 1 уламок ліпного посуду.

Усі виявлені під час досліджень матеріали датуються скіфським часом⁸.

У 2021 році експедиція ІКЗ «Більськ» проводила археологічні дослідження поселення **Котельва II**. Під час поверхневого огляду пам'ятки у стінках кар'єру було виявлено залишки об'єктів та доволі потужний культурний шар. У зсувах ґрунту, на дні кар'єру, було знайдено велику кількість предметів матеріальної культури скіфського часу: фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашені пальцевими вдавненнями та наскрізними проколами, уламки стінок та донець ліпного посуду, фрагмент глиняного конусу з наскрізним отвором, глиняні прясла, фрагмент тулуба античної столової розписної амфори кінця VI ст. до н. е. та стінка тарної амфори Клазомени з широкою половою II половини VI ст. до н. е., уламок крем'яного ножа та бронзове вістря стріли V – IV ст. до н. е., який за А. І. Мелюковою відноситься до III хронологічної групи⁸.

Після поверхневого огляду пам'ятки учасники експедиції провели шурфування території поселення, задля визначення його меж. Шурф № 1 площею 9 м² містив 14 фрагментів стінок, 3 фрагменти вінець та 4 фрагменти донець ліпної кераміки, а також 1 шматок глиняної обмазки.

⁸Шапорда О. М., Штанько А. І., Овчаренко М. І. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 році. Археологічні дослідження Більського городища – 2018. ЦП України і УТОПК. Київ-Котельва, 2019. С. 142-149.

⁸ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. // Свод археологических источников, Наука. Москва, 1964. Табл. 9.

У заповненні шурфа № 2 виявлено 16 фрагментів стінок та 2 фрагменти вінець ліпної кераміки. Варто відзначити залізний ніж скіфського часу.

У шурфі № 3 знахідки були відсутні.

Предмети матеріальної культури із шурфа № 4 представлені 3 фрагментами стінок античних амфор, 6 уламками вінець ліпної кераміки із пальцевими заціпами та проколами, та 18 стінок ліпного посуду, шматком пісковіку, 2 каменями, шматком шлаку та кістками тварини.

Шурф № 5 мав площу 10,5 м², знахідки в ньому розподілені за глибинами наступним чином: 0–0,15 м – 18 фрагментів стінок ліпної кераміки та шматок кістки; 0,15–0,45 м – виявлено 62 фрагменти стінок ліпної кераміки, 7 уламків вінець та 2 денця ліпного посуду, 5 фрагментів стінок античних амфор, 2 шматки глиняної обмазки та 3 камені. На материковій поверхні було виявлено археологічний об'єкт господарського призначення. У заповненні ями виявлено 41 стінку, 3 вінця та 2 уламки донець ліпного посуду, 10 стінок античних амфор, 5 шматків глиняної обмазки, 4 камені, скол кістки та 2 залізних шила. Доволі цікавим виявленням є 2 археологічно цілих горщика, що знаходилися один в одному (рис. 179). Аналогія такого розміщення має яма № 13 розкопу № 10 на городищі скіфського часу біля села Циркуни Харківської області (керівник К. Ю. Пеляшенко). У наведеному об'єкті також було виявлено два горщики, розташовані схожим чином – великий уламок кухонного горщика накривав невелику ритуальну посудину⁸.

У заповненні шурфа № 6 виявлено 30 фрагментів стінок, 1 стінка з орнаментуванням та 2 фрагменти вінець ліпного посуду, 4 уламки стінок античних амфор, шматок обмазки та 2 шматки обпеченої глини.

Знахідки із шурфа № 7 репрезентовані 2 уламками вінець та 8 фрагментами стінок ліпної кераміки, фрагментами вінця та денця античних амфор та шматком кварциту.

---

⁸ Пеляшенко К. Ю. Ритуальна посудина з розкопок городища скіфського часу біля с. Циркуни. Археологія і давня історія України, 2. 2015. С. 223—231.

У шурфі № 8 виявлено 43 фрагменти стінок ліпного посуду, 5 уламків стінок античних амфор та шматок кварциту.

У заповненні шурфа № 9 знайдено 10 фрагментів стінок та 1 уламок вінця ліпної кераміки.

Знахідки із шурфа № 10 представлені 5 фрагментами стінок ліпного посуду.

У шурфі № 11 виявлено 18 фрагментів стінок та 3 уламки вінця ліпних горщиків, 4 фрагменти стінок античних амфор, 2 шматки пісковика та 5 кісток тварин.

Під час польового сезону цього ж року було закладено невеликий розкоп площею 13,8 м². У культурних нашаруваннях дослідженої території та у виявленому об'єкті № 1 трапилося 84 знахідки, серед яких присутні фрагменти стінок ліпного місцевого та кружального античного посуду, кілька шматків кварциту та глиняної обмазки, кістки тварин. Більшість артефактів складають фрагменти ліпного посуду, які датуються раннім залізним віком, а точніше V – IV ст. до н. е. Виявлені знахідки та потужність культурного шару вказують на те, що ці території були обжитими протягом тривалого часу.

У 2022 році експедиція ІКЗ «Більськ» продовжила дослідження пам'ятки. Були проведені масштабні археологічні розкопки, під час яких вдалося дослідити територію поселення площею 365 м². Знахідки із культурного шару – це типовий комплекс предметів кінця VI – початку V ст. до н. е., здебільшого представлений фрагментами ліпної кераміки місцевого виробництва (рис. 180 – 187), але нерідко траплялися й шматки кам'яних знарядь праці, глиняні вироби, уламки античного тарного та столового посуду різних центрів виробництва (рис. 188 – 190). До індивідуальних знахідок відносяться прясла різних форм, вироби з бронзи: вістря стріл, фрагменти браслетів (один з яких орнаментований), виплески, невеликі бляшки з гладким щитком та вушком для кріплення, тесло-сокира (яке датується пізнім бронзовим віком); та залізні знаряддя: різці, шила, ножі, голки, оковка, панцирна пластинка.

У заповненні об'єкту № 1 виявлено розвал верхньої частини ліпного горщика, прикрашеного по краю вінця наліпним валиком із защипами та наскрізними проколами.

Знахідки з об'єкту № 2 представлені фрагментами вінець, деякі з яких орнаментовані, та денць ліпних горщиків, вінцями лискованої миски, уламком мініатюрної посудини, 3 шматками глиняної обмазки. До кераміки грецького імпорту належать фрагменти античних амфор виробництва кола Хіос, Клазомени із залишками фарби, уламок так званої «протофасоської» амфори та частина стінки сіро глиняної столової посудини. Серед знахідок варто відзначити ріг кози зі слідами обробки.

Предмети матеріальної культури із об'єкту № 3 репрезентовані уламками вінець та денць горщиків, фрагментом вінця миски, стінкою античної амфори кола Хіос, з ремонтними отворами та частиною денця кружальної столової посудини.

У заповненні об'єкту № 4 виявлено 2 фрагменти вінець із защипами по краю та уламок денця ліпних горщиків. До античного тарного посуду відноситься 3 стінки амфор.

Знахідки із об'єкту № 5 являють собою кілька невиразних фрагментів кераміки, кістки та шматки глиняної обмазки, які до колекції включені не були.

Із об'єкту № 6 до колекції взято лише фрагмент вінця ліпного горщика прикрашеного защипами.

У об'єкті № 7 виявлено 4 фрагменти вінець горщиків, прикрашені защипами та проколами, уламок денця ліпної посудини та шматок пращевого каменю.

У об'єкті № 8 знахідок не зафіксовано.

Предмети матеріальної культури у об'єкті №9 представлені фрагментами вінець горщиків, прикрашених защипами по краю та наскрізними проколами або тільки защипами, невеликим вінцем неорнаментованого горщика, уламком бортика підлискованої миски, денцями горщиків. До античного імпорту належать 2 фрагменти стінок амфор виробництва Хіос та Фасос. Серед

індивідуальний знахідок виділяється частина горщикоподібного прясла та фрагмент кварцитової зернотерки.

У заповненні об'єкту № 10 виявлено 4 вінця із защипами та проколами, 1 – з наліпним валиком із защипами та проколами над ним та два денця з виступаючим закрайком ліпної кераміки, фрагмент вінця античної «протофасоської» амфори та невелику частину леза залізного ножа.

В об'єкті № 11 місцевий ліпний посуд репрезентований фрагментами вінець ліпних горщиків: 2 – із наліпним валиком, розчленованим пальцевими защипами, 1 – аналогічний, але має ще наскрізні проколи, 1 – із защипами, 1 – з насічками та проколами, 1 – із защипами та проколами. Серед античного тарного імпорту виділяються 2 фрагменти амфор, один – «протофасоської», інший кола Хіос.

Із об'єкту № 12а до колекції ввійшли 2 неорнаментованих вінця, 1 прикрашене защипами та проколами та денце горщиків, бортик підлискованої миски. Античний тарний посуд репрезентований уламком амфори кола Лесбос. Інші глиняні вироби представлені глиняним напівкулястим пряслицем.

У заповненні об'єкту № 12b виявлено значну кількість предметів матеріальної культури скіфського часу. Серед них: вінця прикрашені наліпним валиком та проколами, пальцевими защипами по краю та проколами, насічками та проколами, тільки защипами, стінка з ремонтним отвором та 4 денця ліпного посуду, стінки, ручки та денця античних амфор кола Хіос, стінки амфор кола Лесбос і так званої «протофасоської» амфори, 2 прясла усічено-біконічної форми, уламок зернотерки та шматок глиняної обмазки.

Із об'єкту № 12c до колекції потрапили лише фрагмент вінця ліпної кераміки із защипами та проколами по краю, уламки стінок амфор «протофасоської» та кола Хіос, шматок залізистого шлаку.

У об'єкті № 12d виявлено фрагменти вінець ліпної кераміки, прикрашені защипами та проколами або тільки защипами, уламки денця горщиків, фрагмент бортика миски, частина глиняного прясла усічено-біконічної форми та фрагмент стінки амфори виробництва кола Хіос.

У заповненні об'єкту № 13 виявлено незначну кількість дрібних та невиразних фрагментів кераміки скіфського часу, які до колекції включені не були.

Предмети матеріальної культури у об'єкті № 14 майже відсутні. Можна виділити лише незначні фрагменти стінок та донець ліпного посуду та шматки обпеченої глини. До колекції взято лише уламок горла античної амфори невідомого центру виробництва та фрагмент ручки амфори кола Хіос.

У об'єкті № 15 знахідки практично відсутні, виявлені лише невиразні фрагменти кераміки, які до колекційного опису внесені не були.

Знахідки із об'єкту № 16 представлені фрагментами вінець, прикрашених пальцевими защипами та пальцевими защипами і проколами, стінок та донець ліпної кераміки, уламком вінця черпака з ручкою, невеликий фрагмент зернотерки, уламок придонної частини й стінка амфор кола Лесбос та стінка амфори виробництва кола Хіос.

У об'єкті № 17 матеріалів скіфського часу не виявлено.

У заповненні об'єкту № 18 знахідки практично відсутні. Зафіксовано лише невиразні фрагменти ліпної кераміки, які до колекції включено не було.

Із об'єкту № 19 до колекційного опису взято лише фрагмент вінця ліпного горщика із защипами та проколами по краю.

Знахідки із об'єкту № 20 представлені фрагментами донець та вінець, прикрашених пальцевими защипами та пальцевими защипами і проколами, ліпної кераміки, бортиками мисок, фрагментом стінки з частиною ручки амфори кола Фасос, нижньою частиною пухлогорлої амфори кола Хіос, 2 фрагментами глиняної долівки та шматком зернотерки.

Виявлені знахідки із об'єкту № 21: 2 фрагменти вінець горщиків з пальцевими защипами та наскрізними проколами, уламок вінця з наліпним розчленованим валиком та проколами, фрагмент вінцевої частини глека. До античного імпорту належать вінця античної пухлогорлої амфори кола Хіос. До інших виробів з глини належать глиняний конус з отвором та фрагмент

глиняного конусу. Серед виробів з каменю виділяється кам'яний брусок для заточування (мантачка) з отвором для підвішування та 3 кам'яні розтиральники.

У заповненні об'єкту № 22 виявлено незначну кількість невизначних фрагментів кераміки, які до колекції включені не були.

Знахідки з об'єкту № 23 представлені 4 фрагментами вінець, прикрашених пальцевими защипами та проколами, та уламком денця ліпних горщиків. Серед індивідуальних знахідок слід виділити глиняне пряслице конічної форми та залізний суцільнометалевий ніж з горбатою спинкою.

Із об'єкту № 24 до колекційного опису включено лише 2 фрагменти вінець ліпних горщиків, орнаментованих пальцевими защипами та наскрізними проколами.

У об'єктах № 25 та № 26 знахідки відсутні.

У заповненні об'єкту № 27 виявлено значну кількість предметів матеріальної культури. Серед яких виділяються: фрагменти вінець горщиків, мисок, глека та уламки денця. Майже всі вінець прикрашені пальцевими защипами та наскрізними проколами, деякі – неорнаментовані. Серед індивідуальних знахідок відзначаються бронзова конічна ворворка, глиняне прясло усічено-біконічної форми та фрагмент прясла кулястої форми. Античний тарний імпорт представлений трьома уламками амфор, 2 з яких виробництва кола Хіос, 1 – кола Лесбос.

У об'єктів № 28 виявлено наступні знахідки: 9 фрагментів вінець, прикрашених пальцевими защипами та проколами, та 2 неорнаментованих, бортик миски із чорним лискуванням, фрагменти стінок ліпного посуду із ремонтними отворами, дрібні частини денця горщиків, шматки глиняної обмазки та залізне шило. Серед античного тарного імпорту виділяється 2 стінки й ніжка амфор кола Хіос та 2 стінки амфор виробництва кола Лесбос.

Предмети матеріальної культури об'єкту № 29 представлені фрагментами вінець горщиків, прикрашених пальцевими защипами та наскрізними проколами або тільки пальцевими защипами, уламком вінцевої частини глека та шматками денця горщиків, мисок та мініатюрної посудини. До античного

тарного імпорту належать фрагменти амфор виробництва кола Хіос – стінка та верхня частина зі збереженою частиною ручки. До індивідуальних знахідок відноситься кам'яний розтирач.

Із заповнення об'єкту № 30 до колекції включено лише 4 фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашених пальцевими защипами та наскрізними проколами та фрагмент бортика миски з лискуванням.

У об'єкті № 31 виявлено: фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашених пальцевими защипами та проколами, або тільки пальцевими защипами, уламок борика чорнолискованої миски, вінця горщика з наліпним розчленованим валиком та фрагменти денць ліпного посуду, стінка амфори невідомого центру виробництва, уламок глиняного прясла усічено-біконічної форми та шматок кварцитової зернотерки.

Із об'єкту № 32 до колекції включено лише фрагмент денця, 2 уламки вінець, орнаментованих пальцевими защипами з наскрізними проколами, або тільки защипами, ліпного посуду.

Об'єкт № 33 був багатий на матеріал скіфського часу. Серед якого виділяються: фрагменти вінець неорнаментованих горщиків, або прикрашених наліпним валиком з проколами, пальцевими защипами й наскрізними проколами, тільки проколами, насічками, уламок вінця корчаги, фрагменти бортиків мисок, частини денць мисок та горщиків, 2 фрагменти амфор, один з яких невідомого центру виробництва, інший – так звана «протофасоська» амфора. До металевих знахідок належать 4 бронзові трилопатеві вістря стріл та 2 фрагменти залізного шила.

Із заповнення об'єкту № 34 до колекції включено 1 фрагмент денця та 1 фрагмент вінця, прикрашеного пальцевими защипами й наскрізними проколами, ліпного посуду.

В об'єкті № 35 виявлено лише фрагмент залізного браслету.

Знахідки із об'єкту № 36 представлені неорнаментованими вінцем, стінкою та денцем ліпного посуду, глиняним біконічним пряслом, бронзовим

трилопатеvim вістряm стріли, залізною пластиною від захисного обладунку, уламком залізної голки, частиною ручки та стінкою античних амфор кола Хіос.

Всього в розкопі № 2 виявлено 7188 знахідок, з них до колекції взято 577 одиниць. Решта, а саме: 351 кістка, 4772 фрагменти стінок, 252 уламки вінець та 550 дрібних частин донець ліпного посуду, 310 шматків глиняної обмазки й конусів, 173 обломки каменю, у тому числі розтирачів і зернотерок, 190 неінформативних фрагментів античних амфор залишені на місці розкопу. Аналізуючи матеріали, виявлені під час досліджень, можемо стверджувати, що поселення датується в проміжку між VI – першою половиною V ст. до н. е.

Цього ж польового сезону, неподалік розкопу № 2 закладено розкоп № 3, площею 20 м². Знахідки із культурного шару являють собою типовий комплекс предметів скіфського часу. Варто відзначити виявлення розвалу ліпного опуклоболого горщика, вінця якого прикрашені пальцевими защипами та наскрізними проколами. Інші знахідки представлені 3 фрагментами донець, 4 уламками вінець, прикрашених пальцевими защипами й наскрізними проколами та насічками й проколами, ліпних горщиків, вінцем корчаги, бортиком миски, 3 стінками античного тарного червоно глиняного посуду та глиняним біконічним лискованим пряслицем з однією зрізаною вершиною.

Загальна кількість предметів з розкопу № 3 складає 100 одиниць. До колекційного опису взято 14 знахідок. До не взятого матеріалу ввійшли: 26 фрагментів стінок, 22 уламки вінець та 13 дрібних частин донець ліпного посуду, 10 шматків глиняної обмазки, 8 обломків каменю, в тому числі розтирачі й зернотерки, 7 неінформативних частин античних амфор. Весь не взятий матеріал залишений на місці розкопу. Знахідки з дослідженої території датуються кінцем VI – першою половиною V ст. до н. е.⁸

У 2016 році експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» провела дослідження поселення **Безодня II**. Перед початком археологічних робіт був проведений поверхневий огляд пам'ятки. Незважаючи на те, що

---

⁸ Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2023. С. 103-146.

територія селища повністю задернована, науковцям все ж вдалося виявити предмети матеріальної культури у викидах ґрунту з кротовин, серед яких виділявся фрагмент вінця ліпного горщика, прикрашеного наскрізними проколами та пальцевими защипами по краю (рис. 191). Після збору підйомного матеріалу, в місцях виявлення артефактів було закладено кілька шурфів.

У шурфі № 1 було виявлено лише 1 фрагмент денця ліпної кераміки, на глибині 0,5–0,9 м.

Знахідки із шурфа № 2 представлені 21 уламком стінок та 2 фрагментами денця ліпного посуду.

У шурфі № 3 вдалося зафіксувати 1 фрагмент вінця горщика, прикрашеного наліпним валиком та проколами під ним, 3 уламки стінок ліпного посуду та 1 фрагмент стінки червоноглиняної кружальної античної амфори.

Проведені дослідження дали змогу оцінити потужність культурних нашарувань, що сягають глибини до 1,0 м. Виявлений матеріал, а відповідно і поселення датується в межах V ст. до н. е. та відноситься до середньоскіфського періоду⁸.

У 2016 році експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» провела археологічні дослідження поселення **Безодня III**. На відносно рівнинній ділянці пам'ятки, в північній його частині було закладено шурф № 1. Знахідки із дослідженої ділянки наступні: 0–0,15 м – 7 невиразних фрагментів ліпної кераміки; 0,15–0,45 м аналогічно, до попереднього шару – виявлено 7 уламків ліпного посуду; 0,45–0,5 м – трапився 1 фрагмент ліпного горщика.

На дні шурфа було виявлено об'єкт № 1, в заповненні якого зафіксовано 2 фрагменти ліпної кераміки місцевого виробництва. По всій глибині шурфа траплялися дрібні шматки обпеченої глини та глиняної обмазки. Серед знахідок варто відзначити фрагмент нижньої частини глиняної ліпної чаші на ніжці з

---

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 224-225.

підставкою (рис. 192). Виявлений матеріал є беззаперечним доказом існування на даній ділянці поселення скіфського часу, що датується в межах VI –V ст. до н. е.⁸

У 2016 році експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» були проведені археологічні дослідження поселення **Цегельня**. У північній частині пам'ятки, де помітне підвищення ділянки науковцями установи було закладено два шурфи. У шурфі № 1 були виявлені наступні знахідки: на глибині 0–0,1 м – 4 фрагменти стінок кружальної кераміки; 0,4–0,5 м – трапилось 2 уламки ліпної кераміки. У шурфі № 2 знахідки відсутні. Спираючись на результати досліджень можемо стверджувати, що культурний шар на поселенні доволі слабкий. Ймовірно, дане селище є супутником Східного укріплення, але мала кількість знахідок не дозволяє нас цього стверджувати, або визначити хронологічні рамки існування поселення на даній ділянці⁸.

Під час польового сезону 2017 року експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» провела дослідження неукріпленого поселення **Пристань**. У різних частинах пам'ятки було закладено три шурфи.

У верхніх шарах шурфа № 1, площею 4 м², було виявлено 13 фрагментів стінок, уламок денця та одну невелику частину вінця ліпного горщика.

У шурфі № 2 вдалося виявити лише 3 невиразних дрібних фрагменти ліпної кераміки.

Знахідки із шурфа № 3 представлені незначними неінформативними фрагментами денця та стінки ліпного горщика. Поблизу досліджуваної території був проведений поверхневий огляд пам'ятки зі збором підйомного матеріалу, в ході якого вдалося виявити фрагмент вінця, уламки стінок та фрагмент денця ліпного посуду, шматок кременю зі слідами обробки та

---

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 187.

⁸ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017. С. 184-185.

фрагмент дна античної столової посудини (рис. 193). Спираючись на виявлений матеріал, поселення можна датувати в межах V – IV ст. до н. е.⁸

У 2019 році експедиція ІКЗ «Більськ» провела дослідження на поселення **Безодня IV**. Перед археологічними роботами, науковці зробили поверхневий огляд території пам'ятки, в ході якого було виявлено 11 фрагментів стінок, 1 уламок ручки та 4 шматки донець ліпного посуду місцевого виробництва, фрагменти античних амфор, пращевий камінь та бронзове вістря стріли IV ст. до н. е. (рис. 195). Для визначення потужності культурних залягань на поселенні було закладено 4 шурфи.

У шурфі № 1 знахідки за глибинами були розподілені наступним чином: 0–0,1 м – 6 стінок ліпного посуду, 3 фрагменти глиняної обмазки, скол кістки та багато шматків обпеченої глини; 0,1–0,35 м – 23 фрагменти стінок, 8 дрібних частин донець та 2 уламки вінець ліпного посуду, 13 шматків глиняної обмазки, деякі зі слідами прутів, фрагмент стінки червоноглиняної амфори, фрагмент глиняного овального виробу, камінь та 4 фрагменти кісток; 0,35–0,65 м – 10 уламків стінок та 3 фрагменти вінець ліпної кераміки, 1 шматок стінки червоно глиняної амфори, камінь, 5 сколів кісток та 30 шматків глиняної обмазки, деякі зі слідами прутів; 0,65–0,8 м – 4 фрагменти стінок та 1 вінець ліпного посуду, 3 шматки глиняної обмазки та 2 кістки тварин; 0,8–1,0 м – 1 фрагмент денця та 2 уламки вінець ліпних горщиків, 2 шматки обмазки та 1 скол кістки; 1,0–1,15 м – 5 фрагментів стінок глиняної кераміки та 2 шматки обмазки. Доволі велика насиченість знахідками, знайшла своє пояснення при зачистці дна шурфа, де було виявлено контури археологічного об'єкту, ймовірно житлового приміщення. У заповненні об'єкту було виявлено 16 фрагментів стінок, 5 уламків донець та 2 вінця ліпних горщиків, фрагмент стінки античної амфори, 14 шматків глиняної обмазки, деякі зі слідами прутів та 7 сколів кісток тварин.

Розподілення знахідок за глибинами у шурфі № 2 наступне: 0–0,1 м – 2 фрагменти стінок та 1 уламок вінця ліпної кераміки та 2 шматки глиняної

⁸ Задніков С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. Археологічні дослідження Більського городища 2017. ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2018. С. 174-176.

обмазки; 0,1–0,35 м – 1 невиразна частина денця, 2 фрагменти стінок та 1 уламок вінця ліпного посуду; нижче знахідки відсутні. Невелика насиченість культурного шару знахідками може свідчити про розташування шурфа на околиці поселення.

У шурфі № 3 були виявлені наступні предмети матеріальної культури: 0–0,15 м – 1 фрагмент стінки ліпної посудини; 0,15–0,45 м – 3 уламки вінця та 6 фрагментів стінок ліпних горщиків, 5 шматків глиняної обмазки та 1 фрагмент стінки античної амфори; 0,45–0,7 м – 1 фрагмент стінки ліпної кераміки, 2 уламки стінок античних червоноглиняних амфор, 3 шматки глиняної обмазки; 0,7–0,9 м – 3 шматки обпеченої глини.

У шурфі № 4 розміщення знахідок за глибинами наступне: 0–0,4 м – 1 фрагмент стінки ліпного посуду; 0,4–0,7 м – 2 фрагменти стінок та 1 уламок вінця ліпної кераміки та 1 фрагмент стінки античної амфори; 0,7–0,9 м – 4 уламки стінок та 1 фрагмент денця ліпної посудини (рис. 194).

За результатами розвідок вдалося встановити, що культурний шар доволі насичений і залягає до глибини 0,6 м. Виявлені артефакти, а відповідно і поселення, можна датувати в межах кінця V – IV ст. до н. е.⁸

Під час польового сезону 2019 року експедиція ІКЗ «Більськ» провела археологічні дослідження **Східного поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища**. З метою визначення потужності культурних нашарувань по периметру відомих меж поселення було проведено шурфування поверхні.

У шурфі № 1 на глибині 0–0,2 м було виявлено 1 фрагмент стінки ліпного посуду місцевого виробництва. На глибині 0,2–0,4 м зафіксовано 2 уламки стінок ліпного горщика.

Розподіл знахідок за глибинами у шурфі № 2 наступний: 0–0,2 м – 4 фрагменти стінок ліпної кераміки та бронзове трилопатеve вістря стріли; 0,2–

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С. 164-165.

0,4 м – 19 фрагментів стінок та 3 дрібних уламки вінець посуду доби раннього заліза, шматки обпеченої глини.

У шурфі № 3 було виявлено лише 1 фрагмент стінки ліпної кераміки у верхніх шарах ґрунту. Резюмуючи, розвідувальні роботи дали змогу встановити потужність культурного шару в межах 0,3–0,4 м. Вістря стріли, виявлене у одному із шурфів дозволяє датувати поселення кінцем V – IV ст. до н. е.⁸ (рис. 196).

У 2022 році експедиція ІКЗ «Більськ» провела масштабні археологічні дослідження поселення **Старий кар'єр**. Розкопом № 1 вдалося дослідити 135 м² площі. У верхніх шарах ґрунту предмети матеріальної культури майже відсутні, оскільки ця земля, в більшості була нанесена під час формування кар'єру.

Знахідки з культурного шару – це типовий комплекс предметів кінця VI – початку V ст. до н. е. Здебільшого представлені фрагментами ліпної кераміки місцевого виробництва, а також уламками кам'яних знарядь праці, глиняними виробами, фрагментами античного тарного посуду різних центрів виробництва.

До індивідуальних знахідок можна віднести глиняні прясла різних форм, фрагменти статуеток, частину ліпної кружки, два денця мініатюрних ліпних горщиків, матеріали з бронзи: невелика сережка, замочкоподібна пронизка від кінської упряжі, вістря стріл, та вироби із заліза: шпильки, фрагменти ножів (рис. 197 – 203). Більшість об'єктів, виявлених у розкопі містили в собі предмети матеріальної культури скіфського часу.

У об'єкті № 1 було виявлено 2 фрагменти вінець ліпного посуду, орнаментовані наліпним валиком із защипами та наскрізними проколами під ним, уламок вінця ліпної миски, фрагмент вінця античної амфори кола Лесбос та 1 уламок орнаментованої стінки амфори кола Хіос, шматок глиняної обмазки з відбитками прутів, уламок пісковика зі слідами обробки та частину кам'яної зернотерки.

---

⁸ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020. С.170-171.

Із об'єкту № 2 до колекції взято 1 фрагмент вінця ліпного посуду з наліпним валиком та пальцевими защипами, 2 невиразних уламки античних амфор невідомого місця виробництва.

У заповненні об'єкту № 3 виявлено 1 фрагмент вінця ліпної миски, 2 уламки денць ліпного горщика, 1 фрагмент вінця античної амфори кола Фасос.

Знахідки із об'єкту № 4 представлені 2 стінками та 1 фрагментом вінця ліпного посуду з наліпним валиком та пальцевими защипами, 2 уламками денць ліпного горщика, 1 фрагментом стінки та частиною ручки античних «протофасоських» амфор. До індивідуальних знахідок відноситься глиняне прясло зрізано-конічної форми, частина точильного каменю, бронзове трилопатеve вістря стріли, 2 обломки залізних ножів.

Із об'єкту № 5 до колекційного опису включено 1 фрагмент денця та 3 уламки вінця, прикрашених пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами, ліпної кераміки, 2 фрагменти вінця ліпних мисок, 3 шматки стінок античних амфор, 2 з них кола Хіос, 1 – не визначеного центру виробництва, невеликий уламок обробленого каменю та частина глиняного конуса.

У заповненні об'єкту № 6 виявлено 2 фрагменти денць ліпних горщиків та 1 уламок вінця кружальної античної амфори центру виробництва Хіос.

Предмети матеріальної культури об'єкту № 7а репрезентовані 3 фрагментами вінця горщиків з пальцевими защипами та наскрізними проколами під краєм, невеликим шматком глиняної обмазки, 2 фрагментами стінок (один з яких має ремонтний отвір) та частиною ручки «протофасоських» амфор, частиною вінця й кількома стінками амфор кола Лесбос.

У об'єкті № 7b виявлено 1 фрагмент денця ліпного горщика, по одному уламку стінок «протофасоської» амфори та центру виробництва Лесбос, частина ручки античної амфори невизначеного місця виробництва.

Із заповнення об'єкту № 8 до колекції взято лише фрагмент ручки античної амфори кола Лесбос, виявлено також невиразні дрібні уламки ліпного місцевого посуду, які залишено на місці розкопу.

У об'єкті № 9 зафіксовано 1 фрагмент вінця ліпного посуду з пальцевими защипами та наскрізними проколами під краєм та частина ручки ліпної посудини з лінійним орнаментом.

Знахідки із об'єкту № 10 представлені 11 фрагментами вінець ліпних горщиків, прикрашених наліпним валиком із защипами, вдавленнями по краю та наскрізними проколами під ним, 5 уламками донець ліпної кераміки. До індивідуальних знахідок відноситься пряслице зрізано-біконічної форми, частина мініатюрної посудини, обломки глиняних конусів та шматки каменів зі слідами обробки. Античний імпорт репрезентований 2 фрагментами вінець та уламками стінок амфор кіл Лесбос, Хіос та Клазомени, деякі зі слідами фарби, стінка амфори з орнаментом невизначеного центру виробництва.

У заповненні об'єкту № 11 виявлено кілька фрагментів стінок місцевого ліпного посуду, які до колекції включені не були.

Із об'єкту № 12 до колекції взято лише фрагмент залізного ножа та тулуб червоноглиняної античної амфори кола Лесбос.

Знахідки з об'єкту № 13 представлені 7 фрагментами вінець із защипами по краю та наскрізними проколами під ним, кількома вінцями неорнаментованої посудини, 1 фрагментом стінки з ремонтним отвором, обломком стінки, який використовувався як абразив, 4 уламками донець ліпної кераміки місцевого виробництва. Знахідки античного імпорту являють собою 2 стінки амфор, одна з яких «протофасоська», інша – невизначеного центру виробництва. Індивідуальні знахідки – 6 фрагментів каменів зі слідами обробки та частина залізного виробу (рис. 204 – 209).

У об'єктах № 14 – 15 знахідки відсутні.

Цього ж польового сезону було закладено розкоп № 2, площею 160 м². Верхній, простежений у розкопі шар належить до скіфського періоду. В ньому виявлено типовий набір предметів матеріальної культури кінця VI – початку V ст. до н. е. Здебільшого, це фрагменти ліпного посуду місцевого виробництва з притаманним для цього часу орнаментуванням – наскрізними проколами, наліпними валиками, пальцевими вдавленнями та защипами. Траплялися також

уламки «протофасоських» амфор, і частина ручки кола виробництва Хіос (рис. 210).

Серед виявлених об'єктів до скіфського часу належить лише об'єкт № 9, у нижніх шарах заповнення якого зафіксовано 1 фрагмент вінця ліпної кераміки із наліпним валиком, защипами та наскрізними проколами під ним, 1 уламок ліпної миски, 4 фрагменти денець ліпного посуду доби раннього заліза, 2 частини конусів та шматок глиняної цеглини.

За весь польовий сезон 2022 року вдалося дослідити територію площею 331 м², виявити та обстежити 18 об'єктів раннього залізного віку (не враховано об'єкти доби бронзи). Зібрано 4325 одиниць археологічного матеріалу широкого часового діапазону, до колекції взято 798 предметів⁸.

Проаналізувавши комплекси знахідок з кожної пам'ятки, можемо стверджувати, що на поселеннях західної округи Більського городища часто виявляються архаїчні предмети матеріальної культури ранньоскіфського періоду, тоді як на селищах східної округи такі знахідки відсутні, а виявляються артефакти середньоскіфського та пізньоскіфського часу. Це прямо ототожнюється з періодами заселення окремо взятих територій.

---

⁸ Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПІК. Київ-Котельва, 2023. С. 42-102.

ВИСНОВКИ

Більське городище – це не лише найбільше укріплене поселення скіфського часу на території Європи, а й доволі потужний комплекс, що існував синхронно і в тісній співпраці з неукріпленими селищами округи.

Щодо накопичення знань і формування джерельної бази про поселення округи та й цілком Більського городища, можна виділити кілька етапів. В кінці ХІХ – початку ХХ ст. тільки починає з'являтися певна інформація, яку можна брати до уваги. Тогочасні науковці висували власні теорії походження оборонних споруд та того, хто заселяв дану територію. Звісно, багато з припущень були спростовані. Вже до середини ХХ ст. дослідження Більського городища відбувалися регулярно різними археологічними експедиціями. На той час уявлення не тільки про Гелон, а й про його округу значно розширюються. Тепер городище вже розглядають комплексно, виявляються нові поселення й науковці намагаються визначити їх зв'язок. З часом археологічна наука тільки прогресувала, а тому й методи досліджень змінювались. З'являються нові технологічні прилади, супутникові знімки, більш точні карти, що дозволяє значно якісніше проводити роботи.

Аналізуючи загальні характеристики, топографічні умови розташування, стратиграфію відкладень та наявність археологічних об'єктів, вдалося простежити певні схожі та відмінні риси поселень долини річки Суха Грунь та річки Ворскла.

Перш за все – це хронологічні етапи появи селищ з протилежних боків округи городища. Із західної сторони поселення більш ранні, ніж пам'ятки сходу. Про це свідчать і комплекси предметів матеріальної культури селищ західної та східної округи. Вдалося простежити, що кераміка на більшості поселень в долині річки Суха Грунь більш рання, архаїчна, з притаманним ранньоскіфському часу орнаментуванням. Тоді як місцевий посуд східної округи датується середньоскіфським часом та пізніше.

Вибір місця розташування поселень має кілька спільних рис. Селища, що західної, що східної округи локалізовані з притаманною особливістю

розміщення на берегах річок (Сухої Груні та Ворскли відповідно). Та слід відзначити, що поселення долини річки Суха Грунь розташовувались і на берегах, мисах та схилах різноманітних балок, ярів та виярків, які в скіфський час, ймовірно, були обводнені.

Потужність культурних нашарувань на всіх поселеннях абсолютно різна, звичайно, простежуються якісь схожі риси, але системності виявити не вдалося. Культурний шар різних поселень варіюється від 0,2 до 1,0 м. Пояснюється це тривалістю проживання людей на цій території. Чим коротшим був цей період, тим, відповідно, шар культурних відкладень тонший і навпаки.

Цікавою є простежена схожість більшості виявлених об'єктів господарського призначення. В плані більшість ям мали округлу форму, а в профілі стінки були часто звуженими до дна, чи навпаки, з невеликим підбосом знизу.

Простеженою відмінністю є наявність на заході від Більського городища зольних насипів на території більшості поселень, тоді як на сході такого явища зафіксовано не було. Це може свідчити про різне походження населення різних частин округи городища, а відповідно й різні культурні традиції. Таким чином, народи, що заселили західну частину Гелону та його округи принесли з собою так звану «зольничну» культуру.

Беручи до уваги всі наведені факти, можемо говорити про прямий зв'язок поселень західної та східної округи із відповідними фортецями (Західним та Східним укріпленнями). Нерідко трапляються випадки, коли досліджувані пам'ятки були селищами-супутниками городища. Виявлений матеріал свідчить про тісні відносини між Гелоном та поселеннями його округи. Адже, деякі з них не мали прямого виходу до судноплавних річок, але там фіксувалися предмети грецького імпорту. Оскільки напряду вони не могли потрапити до цих поселень, можемо говорити, що це відбувалося внаслідок контакту населення міста й неукріплених селищ.

В ході написання дипломної роботи мені вдалося зібрати інформацію про неукріплені поселення найближчої округи Більського городища та

систематизувати її в одній збірці. Також було складено каталог пам'яток із позначенням конкретної інформації (хто і коли виявив поселення, наявність проведення розвідок чи розкопок, присутність археологічного матеріалу тощо).

Деякі пам'ятки найближчої околиці Гелону мають доволі мало археологічних досліджень, тому іноді досить важко встановити зв'язок міста-гіганта із невеликими поселеннями навколо нього. Для повноти інформації про це є перспектива проведення майбутніх обстежень, часто навіть широкими площами із планомірним і системним вивченням кожної окремо взятої заселеної ділянки.

Деякі з поселень потребують повторного дослідження в плані визначення точніших меж кожного з них, адже іноді границі селищ встановлювалися лише шляхом збору підйомного матеріалу. А в умовах розорювання території пам'ятки цей метод є не зовсім точним, так як предмети матеріальної культури за багато років обробітку поверхні сільськогосподарською технікою могли розтягуватися далеко за реальні їх кордони.

Причини занепаду Більського городища, а відповідно й поселень в його окрузі наразі достеменно невідомі. Деякі науковці схиляються до думки, що це пов'язано із певними політично-економічними змінами на півдні Східної Європи, які були викликані впливом кліматичних умов. Це призвело до зменшення врожайності сільськогосподарських угідь, а відповідно і скорочення торгових відносин із грецькими полісами північного причорномор'я. Відтак, у IV ст. до н. е. життєдіяльність на цих землях поступово згасає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрієнко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской облатах в 1965 г. // НА ІА НАНУ. Спр. 1965/71.
2. Бойко Ю. М. Звіт про роботу Ворсклинського загону скіфо-славянської археологічної експедиції Харківського державного університету в 1983 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 1983/123.
3. Боплан Г. Л. Опис України. К., 1990.
4. Гавриленко І. Н. Отчет о разведке по р. Ворскле в 1992 г. // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради. Спр. 257. Арк. 2.
5. Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження на території Більського городища в межах Полтавської та Сумської областей за 1995 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1995/18.
6. Гавриш П. Я. Отчет об археологических разведках Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1986 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1986/60.
7. Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125.
8. Городцов В. О. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. Москва, 1911.
9. Гумилевский Д. Г. (Филарет) Историко-стратигическое описание Харьковской епархии. М., 1996.
10. Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» - УСК «Селещина», на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В. // Науковий архів Інституту археології НАН України. ф. е. спр. 1999/68

- 11.Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // Науковий архів ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327.
- 12.Ляскоронський В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области днепровского левобережья. Москва, 1911.
- 13.Петренко Е. Н. Отчет об исследованиях Черняховской экспедиции в 1982 г. // НА ІА НАН України. Спр. 1982/113.
- 14.Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей 2007. // Науковий архів Інституту археології НАНУ.
- 15.Семененко А. О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. // Науковий архів ІА НАНУ. 2021/6. н.
- 16.Словник гідронімів України. Наукова думка – 1979.
- 17.Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В. Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селещина», на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1999/68.
- 18.Супруненко О. Б. Звіт за розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2015 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 2015.
- 19.Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 1994/43.
- 20.Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів

- Полтавської області) у 2016 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. 2016.
21. Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 2019/б.н.
22. Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 році. // Науковий архів ІА НАНУ. 2017/б.н.
23. Шапорда О. М. Звіт про дослідження експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» в межах Більського археологічного комплексу у 2021 році. // Науковий архів ІА НАН України. 2022/б.н.
24. Шапорда О. М., Корост І. І. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. 2015.
25. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851.
26. Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1966 году. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. 1965/7.
27. Шрамко І. Б., Задніков, С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 2017.
-
1. Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. // Археологічні дослідження Більського городища - 2016, ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2017.
2. Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі. // Полтавський археологічний збірник 3, Полтавський літератор. Полтава, 1995.

3. Гавриш П. Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. // Полтава: АСМІ, 2016.
4. Гопкало О. В., Приймак В. В., Стадник А. Д. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микрорегионы) // СЛП – 2016: зб. наук. пр., ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА. Київ, 2016.
5. Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепроградской Правобережной Лесостепи // КНТ, ІА НАНУ. Київ, 2011.
6. Задников С. А., Шрамко И. Б. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища 2016. ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2017.
7. Задников С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. Археологічні дослідження Більського городища 2017. ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2018.
8. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: Наукова думка, 1967.
9. Корост І. І., Шапорда О. М. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемирки у Більську // Старожитності Лівобережного Подіпрров'я – 2016. Київ, 2016.
10. Коротя О. В., Кравченко О. В., Овчаренко М. І., Осадчий Є. М., Приймак В. В., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В., Штанько А. І. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища 2013 // ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2014.
11. Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава, 1996.
12. Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001-2002рр.: зб. наук. ст. Київ, 2003.

13. Кулатова І. М. Кургани скіфського часу Західної Округи Більського городища // ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА. Київ, 2010.
14. Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Селище Холодівщина І у північно-західній окрузі Більського городища (за результатами науково-рятивних досліджень 2001 р.). // Феномен Більського городища 2020: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської конференції, ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020.
15. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (1 тис. до н. е. – 1 тис. н. е.) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. Центр пам'ятокознавства НАН України УТОПК, ТОВ «Фірма «Техсервіс». Полтава, 2010.
16. Мелюкова А. И. Вооружение скифов. // Свод археологических источников, Наука. Москва, 1964.
17. Пеляшенко К. Ю. Ритуальна посудина з розкопок городища скіфського часу біля с. Циркуни. Археологія і давня історія України, 2. 2015.
18. Петренко. В. Г. Украшения Скифии VIII – III вв. до н.э. // Наука. М., 1978.
19. Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. 2001.
20. Скорый С. А., Зимовец Р. В. Скифские древности Крыма. // Материалы одной коллекции. Видавець: Олег Філюк. Київ, 2014.
21. Супруненко О. Б. Бабинське поховання на північно-західній околиці Котельви. // Феномен Більського городища – 2020. ЦП НАН України, УТОПК. Київ-Котельва, 2021.
22. Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М. Роботи в урочищі Перемірки у Більську. // Археологічні дослідження Більського городища. 2015. ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2016.
23. Супруненко О. Б. Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. Археологія. Полтава, 1996.

24. Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ – 2012. К., 2013.
25. Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 р. // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку: Збірник наукових праць та матеріалів наукової конференції. ЦП НАН України та УТОПК. Київ-Полтава, 2012.
26. Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017.
27. Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2023.
28. Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022: Збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2023.
29. Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017.
30. Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2020.
31. Шапорда О. М., Ткаченко О. М., Луговий Р. С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. ЦП України і УТОПК. Київ-Котельва, 2018.

32. Шапорда О. М., Штанько А. І., Овчаренко М. І. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2018. ЦП України і УТОПК. Київ-Котельва, 2019.
33. Шерстюк В. В. Нові поселення Західної округи Більського городища. // Археологічні дослідження Більського городища 2016. ЦП України і УТОПК. Київ-Котельва, 2017.
34. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). // Наукова думка. Київ, 1987.
35. Шрамко Б. А. Перелік пам'яток території та найближчих околиць Більського городища. 1994 // Полтавський археологічний збірник: збірник наукових праць. Археологія. Полтава, 1994.
36. Шрамко І. Б. Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень) // Національна академія наук України Інститут Археології Фундація ім. О. Ольжич. Шлях. Київ., 2006.
37. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження поселення Лазьківські ставки І у 2017 році. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2018.
38. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскифського поселення Лазьківські ставки І. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018: збірник наукових праць. ЦП НАН України і УТОПК. Київ-Котельва, 2019.
39. Shramko I. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia // Ancient West & East. 2021. № 20.
40. Shramko I, Zadnikov St. The Bilsk Fortified Settlement and the Hallstatt World // Śląskie Sprawozdania Archeologiczne. 2021. T. 63 (2021).
41. Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // The Oriental Studies. 2022. № 89.

ДОДАТКИ